

HALİL MENTEŞE’NİN HAYATI VE SİYASİ FAALİYETLERİ

Abidin ÇEVİK

T.C

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Eskişehir
2011**

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	İİ
ÖZET.....	İV
ABSTRACT	V
ÖNSÖZ.....	VI
GİRİŞ.....	1

1. BÖLÜM

BİR SİYASİ KİŞİLİK OLARAK HALİL BEY'İN YETİŞTİĞİ KOŞULLAR VE DÜŞÜNCE BİRİKİMİNİN KAYNAKLARI.....	7
1.1. Halil Bey'in Yetiştığı Tarihsel Koşullar.....	7
1.2. Halil Bey'in Ailesi ve Öğrenimi	10
1.3. İttihat Terakki Cemiyeti ve Halil Bey'in Katılma Süreci.....	11
1.4. Paris Günleri ve Ahmet Rıza'nın Halil Bey'e Etkisi.....	16
1.5. II. Meşrutiyet'in İlanı ve Bu Dönemde Halil Bey	19

2. BÖLÜM

HALİL BEY'İN SİYASİ FAALİYETLERİ.....	30
2.1. Halil Bey'in Mentеше Mebusluğu.....	30
2.2. Halil Bey ve İttihat ve Terakki Grup Reisliği	32
2.3. Halil Bey'in Dahiliye Nazırlığı	33
2.4. Halil Bey'in Meclis-i Mebusan Reisliği.....	35
2.5. Şura-yı Devlet Reisliği.....	37
2.6. Halil Bey'in Hariciye Nazırlığı.....	39
2.7. Halil Bey'in Adliye Nazırlığına Vekâlet Etmesi.....	40

3. BÖLÜM

I. DÜNYA SAVAŞI VE HALİL BEY	47
3.1. Savaşa Giriş Sürecinde Halil Bey (İttifak Görüşmeleri)	47

3.2. Savaş Kararının Alınması ve Halil Bey	55
3.3. Yavuz ve Midilli Olayı.....	56
3.4. Savaş Sırasında Halil Bey	57
4. BÖLÜM	
MÜTAREKE DÖNEMİ VE HALİL BEY	61
4.1. Halil Bey'in Mütareke Dönemi Meclis-i Mebusan Reisliği.....	61
4.2. İttihat ve Terakki'nin Yargılanması ve Halil Bey	64
4.3. Bekirağa Bölüğü Günleri	70
4.4. Halil Bey'in Malta Günleri	74
4.5. Halil Bey'in Malta'dan Dönüşü	77
5. BÖLÜM	
CUMHURİYET DÖNEMİ HALİL BEY	81
5.1. Cumhuriyet Koşulları ve Halil Bey.....	81
5.2. Halil Bey'in TBMM'ye Girişi.....	82
5.3. Halil Bey'in TBMM'nde Yürüttüğü Siyasi Faaliyetler.....	89
5.3.1.Halil Bey'in IV. Dönem Milletvekilliği ve Yaptığı Konuşmalar	89
5.3.2. Halil Bey'in V. Dönem Milletvekilliği ve Yaptığı Konuşmalar	91
5.3.3. Halil Bey'in VI. Dönem Milletvekilliği ve Yaptığı Konuşmalar	93
5.3.4. Halil Bey'in VII. Dönem Milletvekilliği ve Yaptığı Konuşmalar.....	95
5.4. Halil Bey'in Ölümü ve Yankıları	95
5.5. Halil Bey'in Kişiliği	99
SONUÇ.....	101
KAYNAKÇA	105
EKLER	112

ÖZET

HALİL MENTEŞE'NİN HAYATI VE SİYASİ FAALİYETLERİ

ÇEVİK, Abidin
Yüksek Lisans, 2011
Tarih Anabilim Dalı
Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı

Danışman: Doç.Dr. Osman KÖKSAL

Bu tez II. Meşrutiyet döneminde Dahiliye, Hariciye, Adliye nazırlıkları görevlerinde bulunmuş; ayrıca üç dönem Meclis-i Mebusan reisliği yapmış olan Halil Menteşe'nin hayatını ele almakta ve yaşadığı döneme etkisini değerlendirmeye çalışmaktadır. II. Meşrutiyet devri Osmanlı İmparatorluğu'nun nasıl dağılmaya doğru gittiğini yakından görmek açısından önemlidir. Bu dönemin devlet adamlarının bu gidişatta önemli etkileri olmuştur. Tezde Halil Menteşe'nin bu dönemdeki etkisi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu nedenle de tezde hem Halil Menteşe'nin hayatı hem de döneme etkisi ele alınmıştır. Bu tez sadece bireyin tarihe nasıl etki edebileceğine yönelik bir katkı sunma çabasıdır. Araştırma sonucunda Halil Menteşe'nin dönemin siyasi, kültürel vb. hayatını; siyasi faaliyetleri çerçevesinde, özellikle parlamento kişiliği ön planda olmak üzere tasvir ettiği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

ABSTRACT

THE LIFE AND POLITICAL ACTIONS OF HALİL MENTEŞE

ÇEVİK, Abidin
Master Thesis, 2011
Department of History
History of The Turkish Republic

Advisor: Doç.Dr. Osman KÖKSAL

The objective of this thesis is to make a study of the life of Halil Menteşe who served as the minister of Internal Affairs, minister of Foreign Affairs and minister of Justice during the Second Constitutional Period and also acted as the President of the Ottoman Assembly for three periods. It is also aimed to evaluate his effect on his period. The Second Constitutional Period has got a very important role in comprehending how the Ottoman Empire was dragged into breaking down. The politicians of this period played important roles during this process. In this thesis, It has been tried to present the effects of Halil Menteşe to this period. For this reason, this thesis deal with the life of Halil Menteşe and his influence on the period he lived. There are certainly many more things to tell. This thesis is just a study to show how an individual can have an impact on history. At the conclusion of the thesis, it is tried to display that Halil Menteşe portrayed the political and cultural life of his period according to his own political activities, especially his own parliamentary character.

ÖNSÖZ

Osmanlıdan Cumhuriyet'e geçişte önemli bir evre olan II. Meşrutiyet dönemi, hem Osmanlının tarih sahnesinden kalkış sürecini anlamak hem de Cumhuriyet'in ortaya çıkış sürecini kavramak bakımından oldukça önemlidir. II. Meşrutiyet dönemi bireylerin tarihe ne kadar etki edebileceklerine önemli bir kanıt olarak gösterilebilir.

Halil Mentеше de II. Meşrutiyet döneminde önemli görevlerde bulunmuş, süreci yakından yaşamış ve etkilemiş bir kişidir. Bu çalışmayı seçme nedenimiz, II. Meşrutiyet döneminde önemli görevlerde bulunmuş, etkili olmuş biri olmasına rağmen Halil Mentеше'den yeterince bahsedilmemiş olmasıdır. Onun hayatının ele alınması bu açıdan oldukça önemlidir. Bu çalışmayla Halil Mentеше'nin aktif siyasette bulunduğu dönemde yaşanan olaylarda ne derece etkili olduğunu ortaya koymak; bundan sonra yapılacak çalışmalara da az da olsa bir katkı sunmaya çalıştık.

Araştırma süresi boyunca bana yol gösteren, her fırsatta beni cesaretlendiren ve yönlendiren tez danışmanım Doç. Dr. Osman Köksal'a sonsuz teşekkürlerimi bir borç bilirim. Ayrıca tezin seçildiği ilk günden itibaren yanımda olan ve her türlü desteği veren Emin Çaycı'ya, Şener Aksu'ya ve Şenel Gerçek'e teşekkür ederim.

Abidin Çevik

Eskişehir-2010

GİRİŞ

Tarih, üç içeriğe sahip bir kavramdır. İlk olarak, insan ve toplumların geçmişteki yaşantılarının tümünü içerir. İkinci olarak tarih, bu yaşantıların bilgisini ve üçüncü olarak da bu bilgi ve yaşantıları konu edinen bilimdir. Tarih, “*Hem geçmişte meydana gelmiş olayları belirtir; hem de geçmişin tarihçilerin çalışmalarında yeniden kurulup aktarılmasını ifade eder.*” (Tosh, 1997: 5).

Deney ve doğrudan gözlem olanağı bulunmayan tarihçi, eldeki verileri yorumlayarak geçmişte yaşanan gerçekliği betimlemek durumundadır. Oldukça zor ve karmaşık süreçleri kapsayan tarih çalışmaları, tarihsel olayları neden-sonuç ilişkisi içinde irdeleyip geçmişi bütünsel olarak ortaya koymaya çalışır. Bu çalışmanın temelinde kaçınılmaz olarak insan vardır. İster savaşlar, ister göçler, isterse toplumsal kalkışma ve devrimler olsun, her tarihi olayın merkezinde insan vardır. Tarihçi, doğal olarak geçmişin bu tür olaylarına yön veren, şu ya da bu şekilde sürece dahil olmuş her sınıftan insana (En üst düzeyden başlamak üzere yöneticiler, devlet görevlileri, komutanlar, din adamları, bilim insanları, sanatçılar, asiler, casuslar vb.) oynadıkları rollerin önemine göre, yazdığı tarihte yer vermek zorundadır. Ancak bu zorunluluk, ne kadar ünlü ve büyük olurlarsa olsunlar, kişilerin bizzat yer aldığı tarihsel konularla sınırlıdır ve genellikle yaşamlarının geri kalan öyküsünü kapsamaz.

Halbuki, tarihin ve insanlığın seyrini değiştirecek kadar önemli etkileri olmuş kişilerin de eylem ve etkinliklerini etkileyen özel hayatları vardır. Tıpkı diğer sıradan insanlar gibi aile ortamları, aldıkları eğitim, insan ilişkileri, bireysel yetenekleri, psikolojik yapıları onların kararlarını etkilemektedir. Doğumlarından itibaren çeşitli toplumsal, kültürel ve düşünsel süreçlerden geçerek mevcut tarihsel konularına ulaşmışlardır.

İşte bu noktada tarihçi için zorlu bir süreçte başlamaktadır; çünkü tarihçinin malzemesi insandır ve ona dair anlatımlarda bulunurken oldukça titiz davranmak zorundadır. Biyografi çalışmaları yapan tarihçinin daha farklı zorlukları da vardır. Ele alınan kişilik hem tarihsel bir öznedir hem de anlatısının merkezinde yer alacaktır. Yaşadığı döneme olumlu ya da olumsuz pek çok etkisi olmuş olan

kişiliğin, bu etkilerinin nasıl betimleneceği temel yöntem sorunu olacaktır. Bu noktada da tarihçinin yansız olması meselesi büyük önem arz etmektedir. Ele alınan kişiliği, içine doğduğu toplumsal yapıdan bağımsız değerlendirmek yanlışları da beraberinde getirecektir.

Kişinin şekillenmesinde içinde doğduğu toplumun sosyal ve siyasi gerçekleri büyük etki göstermektedir. Biyografide konu insan olduğu için, onu ele alan kişiler farklılık gösterdiğinde çıkan sonuçlarda birbirinden farklı olabilmektedir. Toplumun değişik kesimleri tarafından farklı biçimlerde değerlendirilen Enver Paşa hakkında en yetkin çalışmayı hazırlamış olan Şevket Süreyya Aydemir, kitabının önsözünde, bu gerçeği, anlattıklarının her şeyden önce bir insan hikâyesi olduğunu vurgular:

“Çünkü bizim hikâyemiz nihayet, insanın hikâyesidir. İnsan ise, eşya demek değildir. İnsanın bir ruhu vardır. Ve bir toplumda insanların ruh hali, o toplumda, şartlara ayrıca müessir olan psikolojik atmosferi verir. Bu toplumun psikolojik atmosferi içinde kişilerin ve kahramanların ruh yapıları da, şartların ve olayların oluşuna, ayrıca damgalarını vururlar. Hülâsa; şartlar, olaylar ve psikolojik atmosfer, bizim bu eserimizin de örgüsünü teşkil eder. Çalışmalarımıza etkili olan aslî unsurlar bunlardır.” (Aydemir, 1993: 5-6).

Sonsuz denebilecek olgu ve olaylar yığını karşısında ancak sınırlı sayıdaki belirli olaylara odaklanmak zorunda kalan tarihçi elbette bu kadar ayrıntıya giremeyecektir. Bu nedenle, kendilerine biçilen rolün gölgesinde kalmış bu tür insanların, kişisel tarihlerini araştırıp ulaşılabilecek en ince ayrıntıya kadar ortaya çıkarmak, oldukça zor bir süreçte beraberinde getirir.

Eski Yunan’dan itibaren Batı dünyasında, tarih yazımı ve hitabetin bir kolu olarak gelişen biyografi türünde yüzlerce eser yazılmış, kral ve yöneticiler başta olmak üzere pek çok sanatçı, yazar, bilim insanının yaşamı kapsamlı bir biçimde ele alınıp incelenmiştir. Türk yazınında ise biyografi türünde verilmiş ilk eserler, siyer, menakıbnâme, tezkire gibi modern anlayıştan çok uzak geleneksel örnekler bir yana bırakılırsa, ancak Tanzimat’tan sonra ortaya çıkmış ve bu alanda önemli çalışmalar yapılmıştır:

“Ebüzziya Tevfik’in Namık Kemal hakkındaki küçük hacimli eserinden başlayarak Ali Ekrem’in Rûh-ı Kemal’i, Süleyman Nazif’in Nâmık Kemal’i; II. Meşrutiyet’ten sonra İsmail Hakkı’nın (Eldem) “On Dördüncü Asır Türk Muharrirleri” genel başlığı altında bir seri hâlinde yayımlanan Ahmet Midhat, Şemseddin Sami, Recâizâde Ekrem, Muallim Nâci ve Cevdet Paşa adlı eserleriyle Salâhî Bey’in Muallim Nâci’si bu türün bizde yeni edebiyat alanındaki ilk örnekleri kabul edilebilir.” (Uçman, 2010: 32).

Biyografi yazımı alanında ülkemiz oldukça kısır sayılmaktadır. Yaşanmış bir dönem ele alınırken döneme olumlu ya da olumsuz etki eden insanı bu sürecin dışında tutmak büyük haksızlık olacaktır. Bu alanda büyük bir boşluk bulunmaktadır.

“Çok yakın dönemlerden örnekler vermek gerekirse; bu ülkede yıllarca başbakanlık, bakanlık ve genel müdürlük yapmış kişiler üzerine yapılmış ciddi çalışmalar neredeyse yok denecek kadar azdır. Mevzu edebiyat, eğitim, sanat, mimari, müzik, eğitim ve spor alanlarına da yayıldığında daha da vahimleşmektedir.”(Gündüz, 2010: 57). Bu nedenle de dönem ele alınırken yaşamış ve süreci etkilemiş kişilerin hayat hikayelerinin ele alınması oldukça önemlidir.

Yukarıda belirtilen kaygı Osmanlı Devleti’nin son dönemi için de geçerlidir. Bu döneme ilişkin biyografi çalışmaları da oldukça azdır. Yapılan çalışmalarda da genelde o dönem öne çıkmış kişiler ele alınmıştır. Bunlar; Enver, Talat ve Cemal Paşalar olmuştur. Oysa olumlu olumsuz yaşananların sorumluluğu elbette bu üçlüye yüklenemez. Onların dışında olaylara yön verme kudretinde olan isimler de vardır. Çalışmamıza konu olan Halil Menteşe de Osmanlı Devleti’nin en sancılı döneminde ülkede önemli görevler almış ve olayların akışına etkide bulunmuş böyle bir kişidir. Yaşadığı döneme bakıldığında, Halil Menteşe, koca imparatorluğun nasıl adım adım yok olmaya doğru gittiğini görmekle kalmamış, aynı zamanda yeni bir devletin temellerinin atılmasına da tanıklık etmiştir.

Halil Menteşe’nin hayat hikayesinin önemli bir kısmı Osmanlı Devleti pek çok alanda dönüşüm sancısı çektiği zamana denk gelmektedir. Tanzimat’la başlayan reform çabaları bu dönemde de devam etmektedir. 1876 ilan edilen anayasa ile ülke

bambaşka bir evreye geçmiş, kısa süren anayasalı dönemde, ülkede esen özgürlük rüzgarları tüm olumsuzluklara rağmen devam etmiştir. II. Abdülhamid'in saltanatı sırasında özellikle eğitim alanında ileri adımların atılması sonucu ülkede ciddi bir aydın kitle ortaya çıkmaya başlamış, özellikle tıbbiye gibi askeri okullarda reform yanlısı gençler yetişmiştir. Bunun dışında, Avrupa'da eğitim almaya giden gençler de ülkede yaşanan dönüşüme ciddi katkılar sunmuşlardır.

O dönemde ülkedeki genç kitlenin özellikle Paris'e eğitim için gitmesi oldukça yaygındı. Halil Menteşe de İzmir'de başlayan eğitimini İstanbul'da sürdürmek istemiş; fakat uğradığı bir polis takibi sonrası o da tıpkı diğer muhalif gençler gibi kaçarak Paris'e gitmiştir (Arar, 1986: 110). Onun Paris'e gidişi gelecekteki yaşamının tamamını önemli oranda etkileyecektir; çünkü orada dönemin en ünlü muhalif aydını Ahmet Rıza Bey ile tanışarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılacaktır. Bu adımı Halil Menteşe'yi, II. Abdülhamid'in baskılar sonucu 1908'de anayasayı yeniden ilan etmesiyle başlayan süreçte, önemli devlet adamları arasına sokacaktır. Halil Bey, Paris'te Ahmet Rıza Bey gibi İttihat ve Terakki'nin diğer önemli simalarından biri olan Dr. Nazım'la da tanışacak, sonraki dönem siyasi hayatını bu ikisiyle sürdürecektir (Arar, 1986: 110; Eyicil, 2004: 29). Daha sonra, kişisel nedenler yüzünden Paris günleri sona eren Halil Bey, memleketi olan Milas'a dönerek, meşrutiyetin ilan edileceği tarihe kadar sakin bir hayat yaşayacaktır.

10 Temmuz 1324 (23 Temmuz 1908) gecesi Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesiyle Meşrutiyet ikinci kez ilan edilince, Halil Menteşe'nin de aktif siyasi hayatı, aradaki kesintiler sayılmazsa, 1946 yılına kadar devam edecektir.

Halil Menteşe, Meşrutiyet dönemi boyunca İttihat ve Terakki'nin önde gelen simaları arasında yerini alacak ve cemiyetin grup reisliğini, daha sonra da Talat Bey'in istifa etmesi üzerine, Hakkı Paşa kabinesinde Dahiliye Nazırlığı yapacaktır (Arar, 1986: 133). Bunların dışında, Meclisi Mebusan Reisliği, Hariciye Nazırlığı, Adliye Nazırlığı ve Şuray-ı Devlet Reisliği gibi önemli görevlerde bulunmuştur.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra diğer İttihatçılar gibi o da yeni dönemin mağdurları arasına girmiş, Bekirağa Bölüğü'nde bir süre kaldıktan sonra İngilizler tarafından Malta'ya sürgün edilmiş (Şimşir, 1985: 107), sürgünden sonra uzunca bir

süre siyasetten uzak durmuştur. Cumhuriyet'ten sonra, dördüncü dönemde İzmir'den bağımsız milletvekili olmuş, daha sonra aynı ilden beşinci, altıncı ve yedinci dönemlerde de CHP milletvekili olarak siyasete devam etmiş, özellikle çok partili hayata geçiş sırasında, oldukça önemli tartışmalar yapılmasına neden olacak açıklamalar yapmıştır. Halil Mentеше, 1 Nisan 1948'de bir kalp krizi sonucu hayatını kaybettiği ana kadar geçen yaşamında oldukça uyumlu ve sakin bir görüntü çizmiş söz ve eylemleriyle Türk siyasi hayatına önemli katkılar sunmuştur.

Halil Mentеше'nin tarihsel doku içindeki rolü kesindir ama etkisinin sınırlarını belirlemek güçtür. Öncelikle hiç görmediğiniz bir kişinin tüm yaşamını, psikolojik durumunu, bilinç koşullarının olduğu ortamı, hayal dünyasını ve tüm bunların onun hayatında nelere karşılık geldiğini anlayıp yazıya dökmek yazan içinde zor bir durumdur. Belgelerden, anılardan, gazetelerden toplanan bilgiler kişinin yalnızca sosyal ve siyasal yaşamda yaptıklarını göz önüne sermektedir. Öte yandan, kişinin iç dünyasını ve düşüncelerini anlamak ise yalnızca araştırmacının kurgulayamayacağı kadar zor bir iştir. Ne kadar nesnelliği öncelese öncelesin, önünde sonunda tarihçi de bir insandır ve bilinç koşullarının sınırlılığıyla algılayıp karar vermektedir. Dolayısıyla biyografi, öznelliğe en açık tarihsel anlatılardan biri olacaktır.

Yaşanan zorluğa rağmen, biyografi çalışmaları, çalışanın merakını cezbeden pek çok ilginç bilgiyle de karşılaşılmasını sağlar. Bu durum araştırmacının konuyla ilgili tüm ayrıntılara ulaşma isteğini artırır. Zorluklar olsa da tarih araştırmalarında biyografilerden uzak durulmamaktadır. Bir bakıma tarih “*biyografinin albenisi karşısında dayanamamakta ve kendini bu alandan koparamamaktadır*” (Aksu, 2003: 19).

Halil Mentеше'nin hayatını incelerken karşılaştığımız özel güçlükler de vardı. Halil Mentеше'nin anıları 1946 yılında *Cumhuriyet Gazetesi*'nde, daha sonra da 1973'de *Hayat Tarih Mecmuası*'nda yayımlanmıştır. Bu anılar 1986'da İsmail Arar tarafından kitaplaştırılmıştır. Bunların dışında, oğlu Nahid Mentеше'nin 1950 yılında “*Babam Halil Mentеше'nin Hayatından Kısa Notlar*” isimli kısa bir hatıratı bulunmaktadır. Bu çalışmaların hepsinin temel dayanağı Halil Beyin 1946'daki

anılarıdır. Kendisiyle ilgili bilgilerin sadece bu anılarda bulunması onun hakkında yeni bilgilere ulaşmayı güçleştirmektedir.

Halil Menteşe'nin biyografisini çalışma kararı aldıktan sonra, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden kendisinin bakanlık yaptığı dönemlerle ilgili belgelerin taramam gerekti. Bunun yanı sıra kendisinin yaşadığı dönemlerle ilgili yazılan eser ve makaleler inceledim. Cumhuriyet dönemi milletvekilliğiyle ilgili olarak TBMM'den kişisel dosyası ve kendisiyle ilgili bilgileri aldım. Çalışmada belirli bir yol kaydettikten sonra doğduğu ilçe Milas'a giderek orada bulunan akrabaları ve bölge insanları ile görüştüm. Birinci derece yakın akrabaları Milas'tan uzun süre önce ayrıldığı için burada sadece yüzeysel görüşmeler yapabildim ve aile kabristanlarını ziyaret ettim.

Milas'ta yaptığım araştırmalar sonucunda Halil Bey ile aynı dönemde yaşamış olan torunu Sevda Posacı'ya ulaştım. Kendileri ile yaptığım görüşmeler neticesinde hem Halil Menteşe'nin insani yönlerini anlama hem de kendisine ait bazı kişisel eşyalarını görme şansım oldu. Bu görüşmelerde kendisinin soyağacını ve akrabalarının isimlerini de öğrenmiş oldum. Soy ağacının Halil Bey ile ilgili kısmı çalışmanın sonunda ekler bölümüne dahil ettim. Bugünkü adı İzmir Atatürk Lisesi olan eski İzmir Erkek Lisesi'ne giderek oradan kendisiyle ilgili dosyaya ulaşmaya çalıştım. Ancak okul yetkililerinden öğrenciler ile ilgili dosyaların bir kısmı Cumhuriyet öncesinde çıkan bir yangında yok olduğu bilgisini aldım. İncelemelerimiz sonucunda 140 okul numaralı Halil Bey'in dosyasının okulda olmadığını gördüm.

Tüm bu çabalara rağmen Halil Menteşe ile ilgili tüm belge ve bilgilere ulaştığımızı iddia etmek mümkün değildir. Tarih araştırmalarındaki her çalışmada olduğu gibi bu çalışmanın da eksiklikleri vardır. Bu çalışmadaki amacımız Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet'e geçişin en sancılı döneminde ön plana çıkmış isimlerin yanında aktif rol üstlenmiş fakat bugün pek bilinmeyen bir devlet adamının olaylardaki rolünü ortaya çıkarmaya çalışmaktır.

1. BÖLÜM

BİR SİYASİ KİŞİLİK OLARAK HALİL BEY'İN YETİŞTİĞİ KOŞULLAR VE DÜŞÜNCE BİRİKİMİNİN KAYNAKLARI

1.1. Halil Bey'in Yetiştigi Tarihsel Koşullar

XIX. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin en çalkantılı, aynı zamanda fikinsel tartışmaların da en yoğun olduğu dönemdir. Bu dönemde imparatorluk hem içeride hem dışarıda önemli sorunlarla uğraşmak zorunda kalmış, aynı zamanda eski görkemli günlere dönmenin yöntemlerini hararetli bir şekilde tartışmıştır. Osmanlı Devleti'nin modernleşme evreleri yaygın biçimde Tanzimat, I. Meşrutiyet ve son olarak II. Meşrutiyet olarak sıralanmaktadır. Bu alanda yapılan çalışmalarda genel olarak modernleşme hareketleri Tanzimat devriyle başlatılmaya çalışılsa da, daha önce de modernleşme alanında önemli adımlar atılmıştır. Bu nedenle Osmanlı modernleşmesinin daha eskiye dayanan bir geçmişi vardır. Bu çabalarda Osmanlı Devleti'nin bulunduğu coğrafyanın da etkisi göz ardı edilemez. Tarihi boyunca Osmanlı Devleti yer aldığı coğrafya nedeniyle, Avrupa ile hem siyaseten hem de ticari olarak temas halindedir. Bunun doğal sonucu olarak da karşılıklı etkileşimler yaşanmıştır (Ortaylı, 2005: 13).

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat ile başlayan dönüşüm, yarattığı birikimlerle devam etmiş, genç bir aydın kuşağı yetişmeye başlamış, bunlar daha sonra Batı uygarlığı doğrultusunda ülkede dönüşüm yaratmaya çabalamışlardır. Tanzimat dönemine ilişkin yaygın bir düşünce de, bu dönemde yapılan reformların batılı büyük güçlerin dayatmasıyla olduğu yönündedir. Kuşkusuz bu reformlarda batılı devletlerin baskılarının da payı vardır; ama aynı zamanda imparatorluğu kurtarmanın tek yolunun Avrupa tarzı reformlar yapmak olduğuna inanan oldukça fazla sayıda yönetici de vardır (Zürcher, 2008: 92). XIX. yüzyılın etkili söylemi, devletin yeniden yapılandırılarak eskiye döndürülmesi yönündedir. Temel sorun bu olunca tüm çözüm önerileri de bu doğrultuda olmuş, reçeteler buna göre

hazırlanmıştır. Tanzimat ve sonrasında ilan edilen Islahat Fermanları'nın adlandırılması bu değişim için bize ipucu vermektedir. Siyasi ve ekonomik olarak içine düşülen darboğaz, ülkede pek çok yeni kavramın da tartışılmaya başlanmasına imkan sağlamıştır. Günümüzde var olan pek çok modern kurumun temelleri Tanzimat döneminde atılmıştır. Bakanlıkların büyük çoğunluğu, yüksek yargı organları, pek çok kamu hizmeti veren kurumlar bu dönemde ortaya çıkmıştır. Tek başına bu bile Tanzimat'ın sadece yabancı etkiler sonucu ortaya çıkan bir süreç olmadığına kanıttır. Tanzimat döneminde yapılanlar, Osmanlı Devleti'nin Meşrutî idareye geçişinin önünü açmıştır. Bir anlamda Tanzimat modernleşmesi, kendini tamamlayacak süreci de başlatmıştır. (Koçak, 2003: 20).

Tanzimat aydınlarının ya da bir bakıma devlet kademelerinde bulunan yöneticilerin açtığı yoldan ilerleyen Yeni Osmanlılar ülkede, kısa da sürse, bir anayasalı dönemi başlatmışlardır. Yeni Osmanlıların ve Mithat Paşa'nın inkar edilemeyecek katkısı ve padişahın değişim konusundaki iradesi sayesinde ülkede anayasalı dönem başlamıştır. Yeni padişah, söz verdiği gibi Meşrutîyet'i ilan etmiş, fakat kısa süre sonra, Osmanlı Devleti'nin dışarıda yaşadığı siyasi gelişmeleri (Osmanlı-Rus Savaşı) gerekçe gösterip anayasanın da kendisine tanıdığı yetkiyi kullanarak meclisi feshetmiştir. Böylece uzunca bir süre anayasa rafa kaldırılmıştır. İşte anayasanın kaldırıldığı bu dönem, Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında yaşanan siyasi gelişmelerin de temellerinin atılmasına yol açmıştır. Osmanlı Devleti'nin en fazla tartışılan padişahı olan, saltanatı dönemi hakkında olumlu ya da olumsuz pek çok görüş ileri sürülen II. Abdülhamid döneminde, Osmanlı Devleti'nin modernleşme çabası her şeye rağmen devam etmiştir. Geçmişe göre farkı, bu değişimin elitler eliyle değil, tamamen padişahın mutlak denetimiyle gerçekleşmiş olmasıdır. Padişah her ne kadar sıkı önlemlerle ülkedeki tüm yönetimi ele almış olsa da geçmişteki modernist kuşağın ardılı sayılabilecek yeni genç kuşak, bu baskı ortamında kendisini yetiştirmeye ve etkinlik göstermeye devam etmiştir. Bu dönem aynı zamanda padişahın muhaliflere karşı takındığı sert tavır yüzünden ülke dışına yoğun kaçışların yaşandığı bir dönem olmuştur. Ülke dışına kaçan bu muhalif kitle bir şekilde birbirini bularak başkente karşı, özellikle Avrupa'dan güçlü bir muhalefet sürdürmüşlerdir.

Halil Bey'in çocukluk ve gençlik yılları bir taraftan baskının zirvede olduğu diğer yandan da özgürlükçü fikirlerin hızla yayıldığı bu döneme denk gelmiştir. Ülkede esen özgürlük rüzgarı, o dönemin diğer gençlerini olduğu gibi, Halil Bey'i de kısa sürede etkisi altına almıştır. Bu etki sonucunda diğer muhalifler gibi o da bir yolunu bularak Avrupa'ya kaçmış, orada meşrutiyeti yeniden ilan etmeye çalışanların başında gelen Ahmet Rıza Bey ile tanışmıştır. Bu tanışıklık Halil Bey'in sonraki yaşamını yakından etkilemiş, onun bütün siyasi hayatına yön vermiştir.

1876'da ilan edilen Anayasa ile birlikte Osmanlı Devleti için başlayan yeni dönem kısa sürmüş olsa da özgürlükçü düşünceler Osmanlı toplumunda, özellikle de aydınlar arasında hızla yayılmış ve bunun sonucunda padişah, 1908 yılında anayasayı tekrar ilan etmek zorunda kalmıştır. Böylece Tanzimat ile başlayan, I. Meşrutiyet ile devam eden Osmanlı Devleti'nin modernleşme ve Batıya uyum sağlama süreci, anayasanın yeniden yürürlüğe girmesiyle birlikte, yeni bir devletin kurulmasıyla noktalanacak bir sayfayı açmıştır. Halil Bey de açılacak bu yeni sayfayı oluşturan olaylar dizisinde belli zamanlarda etkili olmuş, olaylara yön veren yönetici elit sınıf içinde yer almıştır.

Halil Bey'in doğduğu tarih ikinci II. Abdülhamid'in tahta çıkmasından çok kısa bir süre sonrasında denk gelmektedir. Bu nedenle de çocukluğundan itibaren ülkede yaşanan bütün dönüşüm sancılarının içinde büyümüş, fikirleri o etkiyle gelişmiştir. Halil Bey, lise eğitimi aldığı dönemde ders veren hocaları dönemin önemli insanları arasındadır. Kendisinin de okuduğu İzmir Erkek Lisesi'nin 50. kuruluş yıldönümü nedeniyle yaptığı konuşmada aldığı eğitimin önemini şöyle aktarmaktadır:

“Biz İzmir İdadisi'nde serbest ve samimi yaşamıştık. Hocalarımız vazifepereş, hür fikirli insanlardı. Mahmud Esat Efendi merhum, sarıklı, değerli bir zat idi. İzmir Vilayeti'nin de Hukuk Reisi idi. Fransızca da, tercümesi bilhassa çok kuvvetli idi. Hastalığında bile derslere gelirdi. Muallimlerimizden Tevfik Nevzad hürriyetperver, kabına sığmaz bir muallimdi. Tabiiye dersi verirdi. Kürsüye çıkınca hepimizi teshir ederdi. Halid Ziya (Uşaklıgil), lisanı, inceliği, edebiyattaki yüksek vukufu ile bize en büyük nimetleri verdi. Hocamız Said skolastikten, mistikten

tamamiyle münezzeh, hürriyetperver, geniş görüşlü bir muallimdi.” (Arar, 1986: 3-4).

Halil Bey’in sözlerinden de anlaşılmaktadır ki lisede aldığı bu eğitim, fikirlerinin gelişimi üzerinde etkili olmuştur. Zaten lise yıllarını da geçirdiği İzmir, dönemin en hareketli, ticaret nedeniyle Avrup’nın etkisine açık bir şehirdir. Bu nedenle özgürlükçü fikirlerin burada kendine yayılma alanı bulması daha kolay olmuştur. Hocaları için sarf ettiği cümlelerden, Batıdan gelen hürriyet fikirleriyle daha lise yıllarında tanışmış olduğu kuvvetle muhtemeldir.

1.2. Halil Bey’in Ailesi ve Öğrenimi

Halil Bey, Osmanlı Devleti’nin hem içeride hem dışarıda büyük sancılar çektiği bir dönemde, 1874 yılında Milas’ta dünyaya gelmiştir. Babası Kadıoğlu Salih Efendi, annesi Şefika Hanımdır. Halil Bey anılarında kökeni hakkında bilgi verirken dedesinin, Sultan Mecid’in saltanatı zamanında Milas’a kadı olarak geldiğini, buraya yerleştiğini ve halk tarafından çok sevildiğini belirtir. Salih Efendi Antalya Elmalı’dan Milas’a gelmiştir. Annesi Şefika Hanım Kafkasya’dan gelen Çerkez bir ailenin kızıdır.¹ Halil Bey’in ailesi burada daha çok ziraat işiyle uğraşmış, çiftliklerinden yetişen ürünleri satarak geçimlerini sağlamışlardır. Çevresinde sevilip saygı gören bir adam olan babasının ise ticaret ile uğraştığı görülür. Bu nedenle, Halil Bey’in varlıklı bir ailede yetiştiği söylenebilir. Halil Bey erken yaşta anne ve babasını kaybetmiştir. Büyük ağabeyi İzmir Karataş’ta bir ev inşa etmiş, Halil Bey’i ve kardeşlerini yanına almıştır.

İlk, orta ve lise tahsilini İzmir’de tamamladıktan sonra (Kocahanoğlu, 1998: 624), İstanbul Hukuk Mektebi’ne gitmiş, orada kiraladığı bir odada eğitimini sürdürmüştür (Arar, 1986: 110). Halil Bey oldukça parlak bir öğrencilik dönemi yaşamış, 1891 yılında mezun olduğu İzmir Erkek Lisesi’ni birincilikle bitirmiştir. Ayrıca lise yıllarında, arkadaşı Hatem Süleyman ile yazdığı “*Mektebe Veda*” başlıklı yazı, seçici kurul tarafından eğitime ve ilerlemeye sunduğu katkısı ve dersteki başarıya örnek olması nedeniyle 2 Mayıs 1891 tarihinde *Hizmet*

¹ Bu bilgi Halil Menteşe’nin torunu Sevda Posacı ile yaptığımız görüşmede kaydedilmiştir.

Gazetesi'nde yayımlanmıştır (Vakit, 27 Şubat 1943). Halil Bey lise eğitimini bitirdikten sonra, o dönemde oldukça popüler olan ziraat eğitimi almak üzere İstanbul'a gider, Halkalı Ziraat Mektebi'ne yazılır. Burada kısa bir süre kaldıktan sonra yapmak istediği asıl işin bu olmadığını anlayarak İzmir'e geri döner ve Fransızcasını ilerletmek için, Saint-Joseph okuluna yazılır. Fakat ziraat eğitimi yarıda bırakarak geldiği İstanbul'a tekrar dönmesi uzun sürmez; bu sefer Hukuk eğitimi için İstanbul'dadır.

1.3. İttihat Terakki Cemiyeti ve Halil Bey'in Katılma Süreci

İttihat ve Terakki Cemiyeti, İkinci Meşrutiyet dönemiyle özdeşleşmiş bir cemiyettir. 3 Haziran 1889 tarihinde "İttihad-ı Osmani" adıyla İstanbul'da Sirkeci'de kurulmuş olan cemiyet (Tunaya, 1998: 51) 1895'te İttihat ve Terakki adını alarak mutlak yönetime karşı özgürlük mücadelesi veren tüm siyasal örgütlerin toparlayıcı adı olmuştur (Güneş, 1997: 341). Cemiyet Osmanlı Devleti'nin en çalkantılı döneminde ortaya çıkmıştır. 1789 Fransız İhtilali'nin yüzüncü yılına denk gelen cemiyetin kuruluşu, aynı zamanda ihtilalin ortaya çıkardığı özgürlük, eşitlik, adalet gibi düşüncelerin de etkisiyle, çok milletli olan Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim unsurlarının, milliyetçilik rüzgarının da etkisiyle kopmalarına neden olmuştur. Cemiyet, Osmanlı Devleti'nin çöküşünü önlemek için Askeri Tıbbiye ve Mekteb-i Tıbbiye öğrencisi olan İbrahim Temo, Abdullah Cevdet, İshak Sukuti, Mehmet Reşit ve Hüseyin Zade Ali tarafından kurulmuştur. Hareket kısa sürede içinde İstanbul'da Harbiye, Baytar Mektebi, Mülkiye, Topçu Mektebi ve Mühendishane'de örgütlenmiştir (Aydın, 2003: 118). En etkilileri Meşveret ve Mizan olmak üzere muhalefetini Osmanlı, Kanun-i Esasi gibi gazeteler çıkartarak göstermiştir. Cemiyet daha sonra Ahmet Rıza'nın Paris'te kurduğu dernekle birleşmiştir (Aydın, 2003: 118). Diğer eğitim kurumlarında ve daha sonra halk arasında yayılan İttihat ve Terakki Cemiyeti, 23 Temmuz 1908'de Kanun-i Esasi'nin yürürlüğe konmasını sağlayarak ülkeyi istibdattan kurtarmış ve meşruti yönetime taşımıştır (Güneş, 1997: 341).

Kurulduğu dönem göz önüne alındığında cemiyet, kısa sürede gerek ülke içinde gerekse ülke dışında taraftar bulmuş ve şubeler açmaya başlamıştır. Ancak bu etkinlikler uzun sürmemiş, ilerleyen zamanda II. Abdülhamit'in jurnal ağı yüzünden ilk tutuklamalar gerçekleşmiştir. Üyelerin bir kısmı tutuklanmış bir kısmı da yurt dışına kaçmış, öte yandan pek çok öğrenci tahkikatlar sonucunda Trablusgarp ve Fizan gibi bölgelere sürgün edilmiştir. Bu tarihten sonra cemiyet içinde bir daralma başlamış, boşluğu ülke dışındaki örgütlemeler doldurmuştur. Ahmet Rıza Bey'in önderliğindeki Paris şubesi, Hoca Kadri'nin yönettiği Kahire, İshak Sukuti ve Abdullah Cevdet Bey'lerin yönetimindeki Cenevre şubeleri, İbrahim Temo'nun Balkanlar'da yer yer kurduğu küçük şubeler ve Kafkasya'daki şubeler İstanbul dışında çeşitli eylemler içinde bulunmuşlardır. (Tunaya, 1998: 52)

İttihat Terakki mensuplarının bazı ortak özellikleri vardır: Öncelikli olarak Türk ve Türkçülük etkilidir. İlk başlarda Türk ve Müslüman olmayanların da üye olduğu görülmekle beraber ilerleyen zamanlarda hepsinin Müslüman olduğu, Türk olmayanların ise Türklüğü benimsediği görülmektedir. Ayrıca cemiyet mensupları genelde genç insanlardan oluşmuştur. Genelde iyi eğitimlidirler ve yönetenler sınıfına aittirler. Yenilikçi olmalarında, Batı tipi okullarda yetişmelerinin önemli bir rolü vardır (Akşin, 1997: 184).

Yine de Jön Türk hareketinin, düşünce bakımından homojen bir yapıda olmadığı söylenebilir. Hem genç olmaları hem de dünyayı farklı algılayış biçimleri, aralarında bir takım fikirsel farklılıklar yaşanmasına neden olmuştur. Bu durumun en olumsuz yönü, II. Abdülhamid'e bu ayrılıkları akıllıca kullanarak cemiyet içinde bölünmelere zemin hazırlamış olmasıdır. Ne var ki, tüm bu farklı yaklaşımlar, ortak hedef olan meşrutiyetin yeniden ilan edilmesi amacını ortadan kaldırmamıştır.

Jön Türklerin aralarındaki ilk ayrılık 1902 kongresinde ortaya çıkmıştır. Ahmet Rıza Bey ve Sabahattin Bey grubu bu kongrede meydana gelen fikir ayrılıkları yüzünden cemiyetten ayrılmışlardır. Bu ayrışmalar daha sonraki dönemde sadece cemiyetle sınırlı kalmayacak, Meşrutiyet dönemi boyunca iktidarın ve muhalefetin şekillenmesinde de etkili olacaktır (Tunaya, 1997: 53). Cemiyet gizli örgütlenme tarzı sayesinde II. Abdülhamid'in otuz yıllık saltanatı boyunca varlığını devam ettirmiş, özellikle de ordu içinde güç kazanmıştır. Böylece, Osmanlı

Devleti'nin Balkan topraklarında yaşanan siyasi gelişmeler cemiyet üyesi askerlerin bir şeyler yapma konusunda hareketlenmesini sağlamıştır. Zira İmparatorluk adım adım dağılmaya doğru gitmekte, bu durum da askerleri fazlasıyla etkilemektedir. Tüm bunların ışığında, temel düşüncenin baskı rejimine son vererek Meşrutiyet'i yeniden ilan ettirmek olduğu anlaşılabilir.

Uzun süre gizlilik esasına göre işleri yürüten cemiyetin su yüzüne çıkması için İmparatorluğun Balkan coğrafyasında bir kıvılcımın çıkması yeterli olmuştur. 9 Haziran 1908 tarihinde İngiltere Kralı ile Rus Çarı arasında yapılan Reval görüşmeleri cemiyetin kısa aralıklarla da olsa ülkenin kaderini eline almasına yol açmıştır. Padişahın bu olay karşısındaki tavrı büyük rahatsızlık yaratmış, buna tepki olarak, 3 Temmuz 1908'de Resne'de Kolağası Niyazi Bey asker ve sivillerden oluşan kalabalık bir grupla dağa çıkmıştır (Akşin, 1997: 182). Daha sonra onu, emrindeki askerlerle Binbaşı Enver Bey izlemiştir. Balkanlarda meydana gelen bu olay İstanbul'a da sıçrama riski nedeniyle II. Abdülhamid'i tedirgin etmiş ve onu, 23 Temmuz 1908 tarihinde Meşrutiyet'i tekrar ilan etmek zorunda bırakmıştır.

Yeni anayasa ile padişahın yetkilerinde bir takım kısıtlamalar yapılmış, önceki anayasaya oranla daha somut haklardan bahsedilmiştir. İkinci Meşrutiyet'in ilk genel seçimi 1908 yılının Kasım-Aralık ayları içinde yapılmıştır. Bu seçimler özellikle gayri-müslim halk açısından tartışmalı geçmişse de nihayetinde seçimin galibi İttihat ve Terakki olmuştur (Tunaya, 2000: 208). Ancak, biraz da siyasi ortamın dayatması sonucu, 1911 tarihinde yapılan ara bundan sonraki seçimde sonuç cemiyet için tam bir hayal kırıklığı olmuştur. 21 Kasım 1911 tarihinde kuruluşunu ilan eden Hürriyet ve İtilaf Fırkası yeni mecliste yetmiş kişilik bir muhalefet grubu oluşturmuştur. Meşrutiyet'in ikinci genel seçimi 1912 yılında büyük iç ve dış karışıklıklar içinde yapılmak zorunda kalmıştır. İmparatorluğun uzak köşesi olan Trablusgarp'ta savaş devam ederken Balkanlar'da başkaldırıları görülmeye başlanmıştır. "*Dayaklı ve sopalı*" seçim olarak da adlandırılan 1912 yılındaki bu seçimde, muhalefet deyim yerindeyse eritilmiş, bir bakıma parlamento dışı bırakılmıştır. 270 ittihatçı üye karşısında muhalif üye sayısı ancak 15 olmuştur (Tunaya, 2000: 209). Bu meclis de uzun soluklu kalamamış, iki buçuk ay çalıştıktan sonra feshedilmiştir. Daha sonra 1914 Mayıs'ında yapılan seçimle oluşturulan

parlamento, İttihat ve Terakki'nin bütün gücü elinde bulundurması nedeniyle savaş boyunca çalışmış, Mondros Mütarekesi'nden sonra da feshedilmiştir. 1919'daki genel seçimlerle ortaya çıkan parlamento, 16 Mart 1920'de İtilaf güçleri tarafından basılmış, 11 Nisan'da feshedilince de yeni bir seçim yolu açılmıştır. Bu yeni seçim aynı zamanda Osmanlı tarihinin de son seçimi olmuştur (Tunaya, 2000: 210).

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ülkede oluşan yeni hava, uzun süredir ortalarda gözükmeyen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kendisini göstermesini sağlamıştır. II. Abdulhamid'in tahttan indirilmesiyle sonuçlanan 31 Mart Vakası'ndan sonra İttihatçılar yönetimde daha etkin olmaya başlamışlardır. 1909–1912 yılları arası, İttihatçıların iktidara yürüdükleri dönem olarak kabul edilebilir. Bu dönemde İttihatçıların iktidara tamamen egemen olduğu söylenemez (Tanör, 1992: 158-159). Ancak 1912'deki seçimlerden sonra, özellikle 1913–1918 yılları arasında İttihatçıların, artık iktidara tam anlamıyla egemen olduğu görülür.

II. Meşrutiyet ile birlikte Kanun-i Esasi içerisinde birçok değişiklik yapılmaya başlamıştır. Bu durum ülkede yeni bir anlayışın ortaya çıkmasını sağlamıştır. İttihat ve Terakki bu yapı içerisinde etkin bir güç olarak ortaya çıkmış ve bu değişikliklerde büyük rol oynamıştır. Siyasette Milliyetçilik ilkesini benimseyen İttihat ve Terakki, ekonomide de Milli Ekonomi düşüncesini savunmuştur. Ancak ülkenin dış borçlarının fazlalığı ve kapitülasyonların neden olduğu ekonomik çöküntüler bu politikanın uygulanmasını zorlaştırmıştır. Daha da ötesi, 1911 yılından itibaren girilen savaş süreci ne yazık ki İttihat Terakki'yi savaş ekonomisi uygulamaya mecbur bırakmıştır (Aybars, 2000: 74). Kısaca söylemek gerekirse, İttihatçılar iktidarda oldukları dönem boyunca 1920'lerdeki Kemalist harekete ışık tutacak pek çok reform gerçekleştirmişlerdir.

Halil Bey'in İttihat ve Terakki Cemiyeti ile tanışması, Hukuk eğitimi aldığı döneme rastlar. İstanbul'da öğrenci olan Halil Bey, o dönemde yaygın olarak görülen polis takibine takılmış, bu yüzden de, II. Abdülhamid'in baskı rejiminden uzaklaşmak için eğitim bahanesiyle Avrupa'ya giden pek çok genç gibi, Paris'e kaçmaya karar vermiştir. Oldukça ilginç bir hikayesi olan bu kaçıışı Halil Bey, anılarında şöyle anlatmaktadır:

“Lise tahsilimi İzmir’de bitirdikten sonra İstanbul Mekteb-i Hukuku’na girdim. Sirkeci’de Mahmut Bey Matbaası’nun karşısında şimendifer memurlarından ve Avusturya tebaasından bir Musevi’nin evinde sokağa nazır, balkonlu bir oda isticar etmiştim (kiralamıştım). Bir gün eve sahiplerinin odanın karşısındaki masasında iri siyah kaşlı, gür siyah bıyıklı bir adam peyda oldu. Yavaş yavaş benim odanın da misafiri olmuştu.

Bir akşam “Bizim Padişah da mürtekip (rüşvetle iş gören) bir herif, Rus Çarı’ndan gene bugünlerde pırlantalı bir tac hediye geldi. Bende eski Hürriyet ve Tasvir-i Efkar gazeteleri var. İstersen sana da getireyim. Terakki Mektebi müdürü Nadir Bey’i, Mizancı Murat Bey’i tanır mısın?” diye tutturdu. Gizli bir cemiyetten bahis açtı. Ayağım suya erdi. Bir hafiyenin (sivil polis) önünde olduğumun farkına vardım. Bu vaka Avrupa’ya firarımın bir an evvel verilmesinde ilk amil olmuştur. İkinci sınıfın son aylarında 1310 (1894) senesi Nisanında Avrupa’ya kaçtım.” (Arar, 1986: 110).

Halil Bey’in kaçmak için tercih ettiği Paris tesadüf bir seçim değildir. Paris o yıllarda baskıdan kaçan gençler için oldukça popüler bir şehirdir. Fransa’nın, özelde de Paris’in tercih edilmesinde kuşkusuz Fransız Devrimi’nin dünyada yarattığı etki göz ardı edilemez. Paris o yıllarda Osmanlı’da özgürlüğün başkenti gibi algılanmaktadır. Bu nedenle de Avrupa’ya giden insanlar için önemli bir merkez olmuştur. Öyle anlaşılmaktadır ki bu durum Halil Bey’i de etkilemiş ve Paris’i tercih etmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Halil Bey’in Avrupa’ya kaçması gelecekteki siyasi yaşamı için de önemli bir adım olmuştur. Kendisi için çok önemli bir kişi olan Ahmet Rıza Bey ile tanışması ve böylece siyasetle ilk teması hep Paris’teki yaşamı sırasında gerçekleşmiştir. Halil Bey, 1894 Nisan’ında Milas’ın Küllük iskelesinden Yunanlı bir şirketin vapuruna binerek Sakız Adası’na gider. Burada, İzmir’den arkadaşı olan Emin Bey’in evinde misafir kalır. Avrupa’ya kaçacağını diğer arkadaşlarından gizlediği halde, Emin Bey’e söylemekten kaçınmaz. Sakız Adası’nda üç gün kaldıktan sonra, vapurla Yunanistan’da Pire Limanı’na çıkar. Burada bir hafta bekledikten sonra bir Fransız vapuru ile Marsilya’ya, oradan da Paris’e geçen Halil Bey, İzmir’deyken adresini

aldığı Tevfik Nevzat Bey'in kardeşine ulaşır (Arar, 1986: 110). Böylece Halil Bey'in Avrupa macerası da başlamış olur.

1.4. Paris Günleri ve Ahmet Rıza'nın Halil Bey'e Etkisi

Paris'te hukuk eğitimine başlayan Halil Bey, buraya kendisinden çok önce gelmiş olan Ahmet Rıza Bey ile tanışır. Zamanla Halil Bey ve Ahmet Rıza Bey arasında iyi bir dostluk oluşmaya başlar. İleride İttihat ve Terakki'nin önemli simalarından biri olacak olan Dr. Nazım da bu sırada tıp eğitimi için Paris'te bulunmaktadır. Bir araya gelen bu gruptakiler, kendi aralarında para toplayarak bir gazete çıkarmaya karar verirler (Arar, 1986: 110; Eyicil, 2004: 29). Böylece, 1 Aralık 1895 tarihinde, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organı olan *Meşveret* çıkarılır (Eyicil, 2004: 29). Gazetenin amacı, halkı memleketin içinde bulunduğu durumdan haberdar etmek ve halkın mevcut duruma daha duyarlı olmasını sağlamaktır (Mardin, 1964: 46). Halil Bey de bu sürece katılarak fiili destekte bulunur ve *Meşveret*'in çıkarılmasında görev alır. Ahmet Rıza Bey, gazetenin unvanının altına, Pozitivist bir görüntü vermek amacıyla, Fransız Pozitivistlerinin dövizini olan "*Ordre et Progres*"i (*düzen ve ilerleme*) koyar ve gazetenin Fransız entelektüelleri tarafından büyük bir ilgi görmesini sağlar (Arar, 1986: 110). Gazeteyi hazırlayan ve yazılar yazan ekipte başta Ahmet Rıza Bey olmak üzere Selanikli Yahudi Albert Fua, Rum Aristidi Paşa, Lübnanlı Maruni Halil Ganem gibi isimler yer almaktadır (Eyicil, 2004: 29; Arar, 1986:110).

Meşveret gazetesinin yayınlanmasıyla birlikte Dr. Nazım Bey bir de cemiyet kurma fikrini ortaya atmıştır (Eyicil, 2004: 34). Bu fikir kabul edilmiş, ancak cemiyetin ismi konusunda grup içinde bazı anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Dr. Nazım cemiyetin isminin "Terakki ve İttihat" olmasının istemiş, fakat bu isimle bir cemiyetin zaten 1889 yılında Tıbbiye'den İshak Sukiti ve arkadaşları tarafından kurulmuş olduğu için, bunun uygun olmayacağı belirtilmiştir. Ahmet Rıza Bey ise cemiyetin isminin "Nizam ve Terakki" olmasını istemiştir. Fakat bu isme de, pozitivistlerin dövizini çağrıştırmaması, böylece halkta oluşabilecek "*dinsiz bir cemiyete katılma*" izleniminin yaratacağı rahatsızlık dolayısıyla karşı çıkmıştır.

Yapılan tartışmalar sonunda cemiyetin adının “İttihat ve Terakki” olması kararlaştırılmıştır (Arar, 1986: 113; Eyicil, 2004: 34; Zürcher, 2008: 136). Cemiyetin sloganı Fransız İhtilali'nin dünyaya kazandırdığı eşitlik, hürriyet ve kardeşlik olarak belirlenmiştir. Cemiyetin başkanlığına Ahmet Rıza Bey seçilmiştir. Ticaretle uğraşan bir aileden gelmesinin de etkisiyle olsa gerek, hesap işlerine Dr. Nazım Bey bakmıştır. Mizancı Murat, Dr. Şerafettin Mağmumi ve Halil Bey de cemiyetin üyesi seçilmişlerdir (Arar, 1986:112; Eyicil, 2004: 34-35). Atılan bu adımdan sonra işler daha bir derli toplu yürümeye başlamış, Meşveret Türkçe yayımlanmış ve posta aracılığıyla memlekete gönderilmesi sağlanmıştır. Böylece Abdülhamit'e karşı muhalefet de örgütlenmeye çalışılmıştır.

Paris'te yürütülen bu sıkı çalışma kısa sürede Abdülhamit'i rahatsız etmiş ve padişahı bu konuda bazı tedbirler almaya itmiştir. Paris elçiliği Fransız hükümetine baskı yaparak çıkarılan gazetelerin kapatılmasını sağlamaya çalışmıştır. Bunu başaramayınca da, Paris'te bulunan muhalifleri dağıtmak için diplomatik girişimlerde bulunmuştur (Arar, 1986: 112). Çeşitli vaatlerle yurtdışında bulunan muhalifleri ülkeye dönmeleri konusunda ikna etmeye çalışmıştır (Eyicil, 2004: 37-38). 1897 yılında Serhafiye Ahmet Celeleddin Paşa muhalifleri ikna etmek için Paris'e gitti. Ahmet Celeleddin Paşa öncelikle Mizancı Murat Bey'i Cenevre'den İstanbul'a dönmeye ikna etti (Lewis, 2008: 271). Murat Bey'in dönüşü muhalefet üzerinde ciddi bir moral bozukluğu yaratmıştır. Murat Bey'in Ahmet Celeleddin Paşa ile yaptığı anlaşma uyarınca hapiste bulunan siyasi mahkûmlar serbest bırakılacak, yurtdışında bulunan muhaliflerin ise yurda dönmelerine izin verilecekti. Bu konuda ayrıca bir genelge yayımlanmıştır. Bu genelgede ücretsiz pasaport verileceği, Avrupa'da okuyan öğrencilere 150 frank maaş bağlanacağı, Osmanlı topraklarında istedikleri yerde oturabilecekleri yönünde maddeler yer almaktaydı (Eyicil, 2004: 38). Ne var ki sultan adına verilen bu sözler tutulmamış, bu yüzden Murat Bey yurda döndükten sonra evinde oturmak zorunda bırakılmıştır. Öte yandan bazı muhalifler de çeşitli görevlere atanmışlardır. Dr. İshak Sukuti Roma Sefaretine, Abdullah Cevdet Bey Viyana Sefaretine, Ali Kemal Bey Brüksel Sefaretine memur olarak atanmışlardır. Miralay Şefik Bey ile Çürüksulu Ahmet Paşa da yurda dönmüşlerdir (Arar, 1986: 113). Sonuç olarak Sultan II. Abdülhamid,

yurtdışındaki muhaliflerin önemli bir kısmını bir şekilde saf dışı bırakarak harekete ciddi bir darbe vurmuştur.

Fakat sultanın asıl hedefi ikna olmayan, ayrıca bu tip memuriyetlere tenezzül ederek harekete ihanet edildiğini düşünen Ahmet Rıza Bey'dir. Sultan çeşitli girişimlerle Ahmet Rıza Bey'i ikna etmeye çalışmıştır. Ahmet Celaleddin Paşa Ahmet Rıza Bey'i ikna edemeyince, Meclis-i Kebir-i Maarif azasından Şefik Bey ikna için Ahmet Rıza Bey'e gitmiş, fakat tüm uğraş ve vaatlerine rağmen o da Ahmet Rıza Bey'in geri dönmesini ikna sağlayamamıştır.

Ahmet Rıza Bey bu dönemlerde Paris'te oldukça sıkıntılı günler yaşamaktadır. Sıkıntılarını aşmak için sık sık iş aramış, bazı işlere girse de, Sarayın baskısı yüzünden buralarda uzun süre çalışmamıştır. Yaşanan bu olumsuzluklar Meşveret'in çıkmasını da zorlaştırmıştır. Öyle ki gazetenin yayımlanması daha çok bağışlardan gelen paralarla mümkün olabilmiştir (Uğurlu, 2009: 307). Öte yandan, Abdülhamit de nüfuzunu kullanarak Ahmet Rıza Bey üzerinde baskı oluşturmaya başlamış, bu baskılar kısa sürede sonuç vermiş ve Ahmet Rıza Bey Fransız hükümeti tarafından Paris'ten çıkarılmıştır. Bunun üzerine Ahmet Rıza Bey Belçika'ya iltica etmiş, burada Türkçe Meşveret'i yayınlamaya başlamıştır. Fakat Osmanlı sarayının girişimleri sonucu burada da uzun süre kalamayan Ahmet Rıza Bey İsviçre'ye geçmiş (Uğurlu, 2009: 304), orada da kısa bir süre kaldıktan sonra tekrar Paris'e dönüp mücadelesine devam etmiştir (Arar, 1986: 113).

Halil Bey, siyasi hayatının şekillenmesinde etkili olan Ahmet Rıza'ya büyük saygı duymuş, onun Meşrutiyet için yaptıklarını her zaman övmüştür: "*O mücahid-i hürriyet büyük bir vatanperver, mücessem bir feragat timsali idi. Hayatının son günlerini büyük yoksulluk ve ıstırap içinde bitirdi. Bu milli tarihimiz için bir facia tablosudur.*" (Arar, 1986: 114) diyerek ona olan saygısını belirtmiş, hak etmediği bir hayat sürmesini eleştirmiştir. Halil Bey'in Ahmet Rıza'yla olan Paris'teki birliktelikleri Meşrutiyet'in ilanından sonra da devam edecek, ikisi daha sonra Meclis Reisliği de yapacaktır.

Halil Bey'in Paris günleri memleketten gelen acı bir haberle sona ermiştir. Halil Bey Paris'e kaçarken geride kalan tüm aileye ağabeyi bakmıştır; fakat sağlığı

zaten iyi olmayan ağabeyini kaybedince Halil Bey Paris'ten dönmek zorunda kalmıştır. Ağabeyi vasiyetinde, geride bıraktığı ailesine Halil Bey'in sahip çıkmasını istemiş, o da dönemim koşulları nedeniyle nişanlısı Menteşeoğulları'nın kızı Behiye Hanım'dan ayrılıp ağabeyinin eşi Lütfiye Hanım ile evlenmiştir. Lütfiye Hanım'ın ilk evliliğinden üç çocuğu vardır; bu evlilikten de tek çocukları Nahid doğmuştur. Lütfiye Hanım aynı zamanda Atatürk'ün eşi Latife Hanım'ın anne tarafından da akrabasıdır.² Halil Bey tüm bu süreci şöyle aktarmaktadır:

“1898’de Paris’ten sefaretten alınmış muntazam bir pasaportla döndüm. Doğruca vapurla İzmir’e çıktım. Pasaport’tan serbest geçtim. Ne pasaport sordular, ne de bavulumu aradılar. Memurlar bermutat ya İstanbul’dan, yahut Milas’tan geldiğim zehabına düştüler.” (Arar, 1986: 114-115).

Halil Bey birkaç gün İzmir’de akrabalarının yanında kalır. Bu sırada Halil Bey’in döndüğü haberini alan polis kaldığı eve onu sormaya gelir. Polis Halil Bey’in döndüğünden başkentin haberdar olmasından ve kendilerinden bu konuda hesap sorulmasından korkmuştur. İzmir’de fazla kalmak istemeyen Halil Bey hemen Milas’a gitmek istemişse de, polis ilk başta bu isteğine karşı çıkmış, ancak Halil Bey’in II. Abdülhamid’in ittihatçıları affettiğini bildiren resmi yazısı olduğunu belirtmesi üzerine Milas’a gidebilmiştir. Halil Bey, yaklaşık bir yıl boyunca çiftliğinde kendi işleriyle uğraşmıştır (Arar, 1986: 116).

1.5. II. Meşrutiyet’in İlanı ve Halil Bey

Osmanlı Devleti’nde Tanzimat ile başlayan yenileşme hareketleri 23 Aralık 1876’da I. Meşrutiyet’in ilan edilmesiyle önemli bir aşamaya ulaşmıştır. Fakat bu durum uzun sürmemiş, padişah anayasanın kendisine verdiği yetkiyi kullanarak meclisi kapatmıştır. Uzun süre tam bir yetkiyle ülkeyi idare etmiştir. Fakat bu rejim padişaha karşı gelişen muhalefetin girişimiyle, 10 Temmuz 1324 (23 Temmuz 1908) gecesi Kanun-i Esasi’nin yeniden yürürlüğe girmesiyle Meşrutiyet ikinci kez ilan edilmiştir. Meşrutiyetin ilanı İstanbul’da çok büyük bir heyecan yaratmamış, gelişme sıradan resmi bir bildiri gibi İstanbul gazetelerinde yayınlanmıştır. Bu

² Bu bilgiler Halil Bey’in torunu Sevda Posacı ile yaptığımız görüşmeden alınmıştır.

nedenle Meşrutiyeti bekleyenlerin üzerindeki etkisi daha sonra ortaya çıkmıştır. İlk gün ancak Babıâli’de gazete merkezleri ve bazı kitapevlerine bayraklar asılmış, devlet dairelerinin önünde çeşitli gruplar tarafından toplantı ve gösteriler yapılmıştır (Kabacalı, 2007: 73).

Rumeli’de ise İstanbul’un aksine Meşrutiyet büyük bir coşkuyla karşılandı. Selanik’te Meşrutiyetin ilanı 101 pare top atışıyla kutlandı (Ahmad, 2007: 29). Bu coşkulu hava Rumeli’ye de hakimdir. Bütün halkın birbirini kutladığı, çeşitli etnik unsurlara mensup Osmanlı vatandaşlarının beraberce sevinç gösterileri yaptıkları (Mantran, 1999:218); dağlardan inen Bulgar ve Ermeni çetelerinin şenliklerle karşılandığı, farklı dinlere mensup din adamlarının yan yana yürüdüğü, hatta Müslüman kadınların gösterilere peçesiz katıldıkları görülür (Karal, 1983: 43). Açık bir şekilde anlaşılmaktadır ki Meşrutiyet’in ilanı Müslüman ve gayrimüslim Osmanlı teb’asının büyük çoğunluğu tarafından sevinçle karşılanmıştır. Bu durum, Müslümanlarla gayrimüslimleri birbirine yaklaştıran önemli bir gelişme olmuştur.

İbrahim Temo Rumeli’de Meşrutiyet’in ilanının yankılarını şöyle anlatmaktadır:

“Türkiye’de hürriyetin ilanı, Dobruca’daki bütün Türkler ve Osmanlı uyruğu arasında parlak gösterilere neden oldu. Halk ellerinde Romen ve Türk bayraklarıyla evime gelerek: yaşasın hürriyet ve hürriyeti yaratan fedakâr Türkler feryadlarıyla beni alkışladılar. Ertesi gün Köstence’deki taraftarlar, özellikle Kırımı Ali Rıza, Mustafa Ragıp ve diğerleri, millet bahçesinde muazzam bir miting düzenlememi rica eylediler. Mitingde toplanan Osmanlı uyruğundan başka, pek çok yerli Müslümanlar, Türk mektepleri talebeleri, hatta Romen-Türk dostları ve bazı resmi kişiler karşısında, benim söylediğim nutuktan sonra pek çok nutuklar söylendikten sonra, topluca Osmanlı Konsoloslukuna tebrik için gidildi.” (Temo, 1987: 179).

Fakat İstanbul’daki durum, Rumeli’den biraz daha farklı gelişmektedir. Sıkı sansür nedeniyle, özellikle Makedonya’dan gelen haberlerin halka ulaşmasında ciddi sıkıntılar yaşanmaktadır. Anadolu’da, Meşrutiyet’in ilan edilmesine ilişkin genel kanı, bunun padişahın bir lütfu olduğu yönündedir (Zürcher, 2008: 145). Aslında padişah da bu durumu kullanmakta çekingen davranmıştır. Belki de

Rumeli’de “Yaşasın hürriyet!” çığlıkları atılırken İstanbul’da “Padişahım çok yaşa!” diye bağırılmasının nedeni, algılamadaki bu farklılıktır. Bu noktada, İttihat ve Terakki’nin ileri gelenleri, Meşrutiyet’in ilan edilmesinde asıl öznenin kendileri olduğunu hatırlatma gereğini hissetmişlerdir. Bu konuda bir takım tedbirler alınması gerekliliği doğmuştur. Bu arada İstanbul’da gösteriler tertip edilmeye başlanmıştır. 25 Temmuz 1908’de bu gösterilerden birisine katılan ve İttihat Terakki adına sorumluluk üstlenen Kazım Karabekir şunları belirtmektedir:

“İşte bugünkü nümayişte ‘kahrolsun hafiye, hafiye istemiyoruz’ diye bağrışmalar da temin ettik. Fakat her tarafta halkın içinde dolaşan bu mel’unlar da ‘padişahım çok yaşa’ diye bağırıyorlar ve buna alışkın olan kimseleri de beraber sürükleyerek sık sık naralar sokakları dolduruyordu. Halk akını Yıldız’a kadar dayandı. Burada da tek tük kahrolsun hafiye, hafiye feryadını, padişahım çok yaşa avazeleri takip ediyordu. Halk artık kendi kabaran duygularını gösteriyordu.”(Karabekir, 1982: 335).

Şenlikler ve kutlamalardan sonra artık ülkede yeni bir dönem başlıyordu. Sadrazam Sait Sait Halim Paşa’nın önerisi üzerine padişah, genel af ilan etmiş (Ahmad, 2007: 329), böylece yurt dışındaki sürgünler dönmeye başlamış, hapisanelerden pek çok insan salınmıştır. Baskılar sonucunda Sait Paşa hükümeti 31 Temmuzda istifa etmek zorunda kalmışsa da, hemen sonrasında yine Sait Paşa’nın sadrazamlığında yeni bir hükümet kurulmuştur. Fakat bu hükümet de uzun ömürlü olamamıştır; çünkü oluşturulan kabine hem basının hem İttihat Terakki’nin tepkisini çekmiştir. Anayasa, hükümeti oluşturma yetkisini bizzat sadrazama veriyordu; ancak yeni hükümet duyurulurken anayasa ile ilgili bilgi veren bir Hatt-ı Hümayun da ilan edilmişti. Buna göre, Harbiye ve Bahriye nazırlarının seçimi padişaha bırakılıyordu. Böylece padişah kendi güvenliğini garanti altına almayı başaracaktı. Ancak bu duruma tepkiler de gecikmedi. Cemiyet, buralara padişahın atama yapmasını sakıncalı görüyordu. Buralardaki subaylar arasında örgütlü olan cemiyet, padişahın etkinliğinin artacağını, bunda egemenliklerini tehdit edeceğini görüyordu (Ahmad, 2007: 36-37). Oluşan bu tepki ortamı, Sait Paşa’nın Sadrazamlıktan çekilmesiyle son bulmuştur. 7 Ağustos 1908’de Kamil Paşa yeni hükümeti kurmuştur (Güneş, 1997: 284). Bu hamlelerle yönetim Babıali’nin eline

geçmiş, cemiyet de fiili olarak yönetimde yer almamasına rağmen, etkinlik alanını genişletmiştir (Ahmad,2007: 38). Yeni sadrazamla cemiyet arasında karşılıklı siyasi çıkar ilişkisi söz konusuydu ve bu ilişki iki tarafı da memnun ettiği sürece devam etmiştir. Cemiyet'in Kamil Paşa'yı desteklemesinin diğer bir nedeni de paşa ile İngilizler arasındaki yakın ilişkidir. Cemiyet en azından bu dönemde İngilizlerle arasını bozacak bir girişimden uzak durmaya çaba sarf etmiştir.

Ne var ki, Kamil Paşa'nın kabinede kendi başına değişiklikler yapması, cemiyetle arasındaki ittifakın da bozulmasına neden olmuştur. İlk önce Hüseyin Hilmi Paşa, daha sonra da Hasan Fehmi Paşa ve Manyasizade Refik Bey istifalarını sunmuşlardır (Türkgeldi, 1949: 23; Ahmad, 2007: 53). Cemiyet, Kamil Paşa'nın bu hamlesi karşısında telaşlanmıştır. Öyle ki *Tanin*, bu yapının bir hükümet darbesi olduğunu duyurmuştur. Aslında tüm yaşananların arkasındaki asıl mücadele, iktidarı kimin nasıl kullanacağı meselesiydi. Kamil Paşa, İttihatçıları pasifleştirerek tam anlamıyla egemen olmak istiyordu. Cemiyet ise paşanın bu hamlesine gerekli cevabın verilmesini, aksi takdirde ciddi bir tehlikeyle karşı karşıya kalınacağını biliyordu. Bu nedenle bütün enerjisini Kamil Paşa'yı devirmeye harcamış, bunda başarılı da olmuştur. Cemiyetin baskısına karşı hamle olarak Kamil Paşa, Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'ye giderek birlikte çekilme teklifinde bulunmuş, fakat meclis buna fırsat vermeden, oylama sonucuyla Kamil Paşa hükümetini devirmiştir (Türkgeldi, 1949: 24). Ahmet Rıza Bey ve Talat Bey saraya giderek padişaha, meclisin aldığı kararı bildirmişler, padişah da Hüseyin Hilmi Paşa'yı sadrazam olarak tayin etmiştir (Ahmad, 2007: 56). Bu atamayla cemiyet, meclisteki üstünlüğünü kanıtlamış oluyordu. Gerçi mebusların bir kısmı oylamaya cemiyetin baskısı nedeniyle katılmamış, sadece sekiz mebus Kamil Paşa'nın lehinde oy kullanmıştır (Ahmad,2007: 56). Kamil Paşa'dan sonra Sadrazam olarak Hüseyin Hilmi Paşa atanmış, böylece cemiyet önemli bir sınavdan başarıyla çıkmıştır. Şimdi uğraşılması gereken bir sorun da İngiliz yanlısı Kamil Paşa'nın düşürülmesinden sonra ilişkilerin nasıl olacağı konusudur. Yeni sadrazam kısa sürede herhangi bir şeyin değişmeyeceğini, ilişkilerin aynen devam edeceğini belirterek durumu düzeltmiştir.

İttihat ve Terakki'nin bu hamlelerine karşı muhalefette gözle görülür bir hareketlenme olmuş, özellikle basında ciddi bir karşı kampanya başlamıştır. İttihatçı basınla muhalefet arasında yaşanan gerilim, cemiyet karşıtı *Serbesti* başyazarı Hasan Fehmi'nin öldürülmesi durumu daha ciddi hale getirmiştir; çünkü genel kanı, bu cinayetin ittihatçılar tarafından organize edildiği yönündedir.

İttihat ve Terakki'nin karşısındaki diğer bir önemli muhalefet odağı ise, daha çok dini hassasiyet taşıyan, hem halk hem de orduda bulunan kesimlerdi. Bu grubun sözcülüğünü ise Derviş Vahdeti'nin *Volkan Gazetesi* yürütmekteydi (Zürcher, 2008: 149). Bu gerginlikler sonucunda, 31 Mart 1325 (13 Nisan 1909) günü İstanbul'da çıkan isyan cemiyette ciddi bir telaşa neden olmuştur. Olaylar sırasında büyük çoğunluğu subay olan yaklaşık yirmi kişi ölmüştür. Bu arada isyancılar, Ahmet Rıza Bey sandıkları Adliye Nazırı Nazım Paşa ile Hüseyin Cahit sandıkları Suriye Mebusu Aslan Bey'i de öldürmüşlerdir. Tepkilerin kendilerine olduğunu gören ittihatçıların büyük çoğunluğu başkent dışına kaçmış, kaçamayanlar ise çeşitli yerlerde saklanarak olayların yatışmasını beklemişlerdir. İstifa eden Ahmet Rıza Bey Şehzadebaşı'nda oturan arkadaşı Ali Cemal Bey'in evine, Hüseyin Cahit ise Rus elçiliğine sığınmıştır (Bayur, 1991: 185-186). İsyanın olduğu günü Halil Bey'in oğlu Nahid Menteşe, babasının ikinci ölüm yıldönümünde kaleme aldığı Babam Halil Menteşe'nin Hayatından Kısa Notlar adlı eserde şöyle aktarmaktadır:

“İstanbul'daki yeni hayatımıza alışmak üzere idik. Bir sabah mektebe gitmek için hazırlanırken, uzaktan uzağa ne demek istediği anlaşılmayan ses uğultuları duymağa başladık. Bu uğultulara arada sırada silah sesleri de karışmakta idi. Uşağımız İsmail Ağa, çarşıdan heyecanla avdet etti. Meclis binasının sabaha karşı bir takım asi askerler tarafından basıldığını, sokaklarda eli tabancalı bir sürü sarıklıların dolaştığını, meclis kapısında bir mebusun öldürüldüğünü ve ahalinin bir şeyler söyleyerek haykırmakta olduğunu haber verdi. Hepimizi büyük bir heyecan kaplamıştı.” (Menteşe, 1950: 6-7).

Yaşananlardan ailenin tedirgin olduğu anlaşılmaktadır. Durumun ittihatçı avına dönmesinden korkan Halil Bey öncelikle ailesini güvenli bir yere götürmek ister. Böylece ailesini, İzmir İdadisi'nden hocası olan Saruhan (Manisa) mebusu Mansurizade Said Bey'in Erenköy de bulunan evine yollamış, kendisi de İstanbul'da

bir yerde saklanmıştı (Arar, 1986: 17). Nahid Mentеше olayların seyrini şöyle aktarmaktadır:

“Babam, Mentеше mebusu, komşumuz olan İzmir mebusu Seyit Bey ile birlikte vazifeleri başına gitmek istiyorlardı. Gece evimizi basacaklarını mahalle bekçilerinden haber almıştık. Babam, evvela annemle beni emniyet altına almak zaruretini hissetti. Ve bizi İstanbul civarındaki Erenköyü’nde oturmakta olan Mansuri Zade Sait Bey arkadaşının evine yollamağa karar verdi. Fakat, bu isyan kargaşalığını yarıp köprüye gitmek oradan vapura binmek ve Haydarpaşa’ya geçmek pek müşkildi.” (Menteşe, 1950: 6-7).

Nihayet çeşitli zorluklardan sonra ailesi Halil Bey’i geride bırakarak uzaklaşmış ve bir müddet ondan haber alamamışlardır. Bir süre sonra Halil Bey’den ailesine haber gelmiş, iyi olduğunu, arkadaşlarıyla Ayastafanos’ta (Yeşilköy) olduğunu bildirmiştir.

Sadrazam, olaylar karşısında duramayınca Saraya istifasını sunmuş, istifası Sultan tarafından kabul edilerek sadrazamlığa Tefvik paşa atanmıştır (Türkgeldi, 1949: 30). Yeni kabinenin Harbiye Nazırı Müşir Ethem Paşa, isyancı askerleri ziyaret ederek tüm isteklerinin karşılanacağına dair onlara teminat vermiş, böylece isyancıları sakinleştirmiştir.

22 Nisan’da, Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan, Millet Meclisi olarak Yeşilköy’de toplanmış ve Hareket Ordusunun hazırladığı bildiriye onaylamıştır.

Halil Bey Ayastefenos’ta (Yeşilköy) yapılan toplantıyı anılarında şu şekilde aktarmaktadır:

“31 Mart 1325 (13 Nisan 1909) irtica vakasında Hareket Ordusu Ayastefenos’a gelmişti. Meclis-i Milli halinde orada içtima etmiştik. Bir gece içtima salonu olan kulüpte 35 kadar mebus bulunuyorduk. Karşıdan bir fener çıktı. Arkasından da bastonuna dayanarak seke seke Said Paşa geliyor. Mutad hilafatında bir geliş. Kapıdan girince sandalyeye oturdu. Bu akşam bir içtima akdedecektik öyle değil mi? dedi. Hepimizi bir hayret istila etti. Böyle bir emrinizi almadık. Burada 35 kişiyiz dedik. Canım diğer arkadaşlar köyde bulunmuyor mu, mevcut farz ediveririz dedi ve sözüne devam etti. Payitahtta ki asker Meşrutiyete isyan etmiş, orada da bir

hükümet var. Millet in ordusu da gelmiş Meclis-i Milli de ordugahta kurulmuş. İlk vazifeniz hükümeti ıskat etmekte. Bunu niçin yapmadınız? Suretinde bir sual karşısında kalırsak cevabımız ne olur?” (Arar, 1986: 143).

Said Paşa bu sorular hakkındaki görüşlerini belirtmesi için Halil Bey’e söz vermiş, o da durumu hukuk ve Kanun-u Esasi doğrultusunda açıklamaya çalışmıştır. Diğer mebusların Said Paşa’dan daha açık konuşması üzerine Halil Bey tekrar söz almıştır:

“Paşa Hazretleri, evvela vaziyetimizi tespit edelim. Padişah Meşrutiyet’e karşı vaziyet almış. Payitahttaki askerler de isyan etmiştir. Şimdi millet in ordusu gelmiş. İstanbul hududuna dayanmıştır. Yarın harp başlıyor, bizim ordu galip gelirse bizleri suale çekmeyecekler, biz sual soracağız. Maazallah, asiler galabe çalarsa Sultan Hamit bizleri suale çekmeyecek, giyotine gönderecektir...” (Arar, 1986: 143).

Halil Bey’in konuşmasından, İttihatçıların mevcut durumu ne kadar kritik gördükleri çok net biçimde anlaşılmaktadır. Olaylar boyunca ittihatçıların büyük çoğunluğunun başkenti terk etmesi, edemeyenlerin ise ortam sakinleşinceye kadar saklanmaları, durumun ciddiyetini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Nihayet Mahmut Şevket Paşa komutasında bulunan üçüncü ordunun başkente gelerek müdahale etmesiyle olaylar son bulmuştur (Ahmad, 1995: 58). Hareket Ordusu, herhangi bir zorlamayla karşılaşmadan 23 Nisan’ı 24 Nisan’a bağlayan gece başkente girerek kontrolü ele almış ve isyanı bastırmıştır. Sıra isyana neden olanların cezalandırılmasına gelmiştir. Yargılamaların yapılabilmesi için iki askeri mahkeme kurulmuş, yargılamalar sonucunda Derviş Vahdeti dahil olmak üzere pek çok isyancı idam edilmiştir. Ayrıca İttihat ve Terakki’ye muhalefet eden Ahrar Fırkası’nın pek çok önde geleni de tutuklanmıştır (Zürcher, 2008: 151).

27 Nisan’da Meclis II. Abdülhamid’i tahttan indirerek yerine kardeşi Mehmet Reşat’ı getirmiştir. Enver Paşa ile Galip Bey kararı II. Abdülhamid’e bildirmek üzere Mabeyn Başkatip’i Ali Cevat Bey’e gitmişlerdir. Böylece II. Abdülhamid’in otuz üç yıllık saltanatı sona ermiş, Osmanlı Devleti’nde yeni bir dönem başlamıştır. Ertesi gün II. Abdülhamid’in Çırağan Sarayı’nda kalmak

istememesine rağmen, bu isteği kabul görmemiş ve Selanik'e gönderilmiştir (Cevat, 1985: 80-87; Bayur, 1991: 212; Ahmad, 2007: 66; Zürcher, 2008: 150).

II. Abdülhamid'in otuz üç yıl süren iktidarının sona ermesi pek çok insan gibi Halil Bey'in de hayatında önemli değişikliklere yol açmıştır. Halil Bey'de baskı yıllarının sona ermesi için yoğun çaba harcayan insanlar arasında yer almıştır. Gerek yurt dışında gerekse yurt içinde bulunduğu dönemde anayasanın yeniden yürürlüğe girmesi için çaba sarf etmiş, bu çabaların sonucunda Meşrutiyet yeniden ilan edilmiştir.

Meşrutiyet ilan edildiğinde Halil Bey ailesiyle birlikte Milas'ta ikamet etmektedir. 31 Ağustos 1908 günkü *Ahenk Gazetesi* Milas'taki kutlamaları şöyle vermiştir:

“Milas'tan gelen haberlere göre de ellerinde Namık Kemal'in resimlerini taşıyan bütün halk, İslam, İsevi, Musevi vatandaşlarımız artık padişahımız bizimdir; hainlerin değil. Yaşasın sultanımız. Yaşasın hürriyet. Yaşasın müsavat. Yaşasın kahraman ordumuz diye bağırarak dolaşmışlardır.” (Arar, 1986: 10).

Milaslılar Meşrutiyet sevincini Halil Bey'in yaptığı konuşmayla daha bir coşkulu yaşarlar. Halil Bey konuşmasında, Kanun-u Esasi'nin neler getirdiğine ilişkin bilgiler vermiştir. Buna göre, vergilerin toplanmasında ve kullanılmasında hükümetin yetkili olduğunu söylemiş ve Osmanlı Devleti için artık neredeyse sıradanlaşmış bir hal alan devlet memurlarının rüşvet alması gerçeğinin artık ortadan kalkacağını belirtmiştir:

“Hırsızların, mürtekiplerin, alçakların soya soya, çeke çeke dibini kuruttukları keseleri doldurmak için ıslahat yapılacak. Boş keseler dolacak, çıplak vücutlar örtülecektir. Zira devletin asıl hazinesi, milletin kesesidir. Hiçbir memur ammenin işini görmek için rüşvet vesair suretle para alamayacak; kanun dairesinde işinizi görmeye mecbur olacaktır. Alan olursa serbesti-i matbuat ilan edildiğinden gazetelerle yazılacaktır. Çünkü gazeteler bundan böyle adab-ı umumiyeye dokunmayan her şeyi yazabileceklerdir.” (Arar, 1986: 10).

Halil Bey'in konuşmasına bakıldığında Meşrutiyet'ten oldukça fazla beklenti olduğu görülmektedir. Bir bakıma anayasa ve yeni rejim her derde deva olarak

görülmektedir. Halil Bey konuşmanın sonunu “*Haydi arkadaşlar, bağıralım, Yaşasın vatan, yaşasın millet, yaşasın hürriyet, yaşasın sevgili Padişahımız*” diye bitirmiştir.

Halil Bey ilk seçim devresinde İzmir’den milletvekili olmak istemiş fakat Enver Paşa’nın teklifi üzerine Mentеше’den milletvekili olmuştur (Arar, 1986: 127). Halil Bey Meclis-i Mebusan’ın birinci devresinde, 23 Teşrinievvel 1324 (5 Kasım 1908) tarihinde Meclise katılmış ve mebusluğu devre sonu olan 5 Kanunusani 1327 (18 Ocak 1912) tarihine kadar devam etmiştir. İkinci devrede de aynı yerden 28 Mart 1328’de (10 Nisan 1912) seçilmiş ve 25 Nisan 1328 (8 Mayıs 1912)de meclise dahil olmuştur. Bu dönem mebusluğu da 23 Temmuz 1328 (5 Ağustos 1912) tarihine kadar devam etmiştir. Halil Bey üçüncü devrede de yine Mentеше’den 25 Şubat 1329 (10 Mart 1914) tarihinde seçilmiş ve 5 Mayıs 1330 (18 Mayıs 1914) tarihinde Meclise katılmıştır³. Meclis-i Mebusan süresince hep Mentеше mebusu olarak mecliste bulunmuş ve önemli görevler üstlenmiştir. Halil Bey’in Meşrutiyet’in ilanı sonrası sevincini ve İstanbul’a yola çıkmalarını oğlu Nahid Mentеше şöyle anlatmaktadır:

“1908 İnkılabına dair ilk intibalarım uzaktan uzağa gelen davul, zurna sesleriyle başlar. Küçüktüm, bu sevinçli haykırışlar, bu çalgı sesleri, bir düğün yahut bir bayram gününün müjdeleri miydi? Hayır, herhalde bu fevkalade bir şeydi ki “Bey Tabakhane kavağı altında Zeybek oynuyor” demişlerdi. Babamın olur olmaz yerde Zeybek oynadığını, ne de düğünlere gittiğini o zamana kadar duymuş değildim.

Aradan ne kadar bir zaman geçti, bilmiyorum. Evimizde bit toplanma, bir yolculuk hazırlığı başladı...

Galiba sonbaharın son günleri idi. Milas’ta yağmurlar başlamış, rutubetli günler insanı üşütüyordu. Bir gün ortalık ağarırken evimizin kapısında bir sürü atlar hazır bekliyordu. Babam, annem, çiftlik kâhyalarımız ve hizmetçiler hepsi ayrı ayrı atlarına bindiler, bütün komşular kapılarının önünde, arkamızdan dökecekleri su tenekelerini hazırlamış, hareketimizi bekliyorlardı. Ben de Raşit Ağa adındaki

³ Bu bilgiler TBMM’de ki kişisel dosyasından alınmıştır.

eski bir adamımızın eğeri üzerine konan bir mindere ve onun kucağına oturmuş olduğumuz halde yola çıktık...” (Menteşe, 1950: 5-6)

Devletin dağılmaya gittiği bu dönemdeki gelişmelere birinci elden Halil Bey’de tanıklık edecek olan Halil Bey’in uzun sürecek siyasi hayatı da böylece başlamış olur.

Halil Bey meclise girdikten sonra, gerek İttihat ve Terakki grubu reisliği gerekse üstlendiği bakanlık görevleri nedeniyle hep anılan etkin bir siyasetçi olarak yaşamını sürdürmüştür. Önce İttihat ve Terakki’nin Emrullah Efendi’den sonraki başkanı olur (Tunaya, 1998: 68). Ayrıca 1911 yılında Talat, Ali Fethi, Ahmet Nesimi, Dr. Hüseyinzade Ali ile birlikte İttihat Ve Terakki’nin Merkez-i Umumi üyeliğine seçilir (Tunaya, 2000: 298). Bu üyelik, İttihat ve Terakki içinde önemli bir görevdir; çünkü Denetim görevini yürütmesi nedeniyle Merkez-i Umumi kabineye hakim bir konumdadır (Tunaya, 2000: 300-301). Halil Bey daha sonra Talat Bey’den boşalacak olan Dahiliye Nazırlığı görevini üstlenir. 1912’de hükümetin istifası üzerine Meclis-i Mebusan Anayasa Komisyonu (Kanun-u Esasi Encümeni) reisliğine seçilir. 1912 seçimlerinde Mentese’den tekrar mebus seçilen Halil Bey 10 Mayıs 1912’de Meclis-i Mebusan Reisliği görevini yürütür. 11 Haziran 1913’de Mahmut Şevket Paşa’nın katledilmesinden sonra kurulan Said Halim Paşa kabinesinde Şura-yı Devlet Reisi olarak bulunur. Aynı kabinede Hariciye Nazırlığı’nı da bir süre devam ettirir (Güneş, 1997: 311).

4 Şubat 1917 yılında kurulan Talat Paşa kabinesinde Adliye Nazırlığı yapar (Güneş, 1997: 320). Bu dönemde önemli reformlara imza atar. Bunlardan en önemlisi Hukuk-u Aile Kararnamesi’dir. Daha sonra, İttihat ve Terakki sorgulamalarında bu reformu büyük bir övünç olarak anlatır (Kocahanoğlu, 1998: 625). 8 Ekim 1918’de Talat Paşa’nın istifası üzerine kabine üyeliği sona eren Halil Bey, 10 Ekim 1918’de ikinci kez Meclis-i Mebusan Reisliği’ne seçilir. Bu görevini 21 Aralık 1918’de meclisin feshedilmesine kadar devam ettirir (Kacahanoğlu, 1998: 625).

Halil Bey görev yaptığı dönemlerde hep uzlaşmacı bir kişilik sergilemiş, genelde uyumlu bir portre çizmiştir. Kişiliğinin bu yönü nedeniyle gerek nazırlarla

gerekse çok kritik anlarda padişahla yaşanan sorunlarda arabuluculuk görevini yerine getirmiştir. Hüseyin Cahit Yalçın, Yedigün dergisinde “tanıdıklarım” adlı köşesinde tamda Halil Bey’in kişiliğinin bu yönünü şu şekilde anlatır:

“Şişmanlığın faziletlerine dair yazılmış çok makale vardır. Şişmanlar neşeli olurlar, iyi kalpli olurlar, vefalı olurlar derler ve şişmanlardan fena insan yetişmediğini, mahkeme ve hapisane istatistiğiyle ispat ederler. Eğer bunlara tereddüt edilseydi Halil Bey bütün şüpheleri silip süpüre bilir, ve şişmanların ahlaki faziletlerine dair kalbe sağlam bir iman verebilirdi. Ben Halil Bey’i, en buhranlı zamanlarda bile meyus (umutsuz), bedbin (kötümser) ve ümitsiz görmedim. Bunu lakaytlıkla karıştırmamak gerekir. Çünkü iyi kalbinin hassaslığını, birçok vesilelerle, yaşanan gözlerinde okuduğum vardır...” (Yalçın, 1936: 9).

2. BÖLÜM

HALİL BEY'İN SİYASİ FAALİYETLERİ

2.1. Halil Bey'in Mentеше Mebusluğu

Seçimler 1908 Kasım sonuyla Aralık başında yapılmış, Halil Bey de Hamza Hayati Bey ile birlikte Mentеше Sancağı'ndan seçilmiştir. Getirilen sisteme göre seçimler ülkenin her yerinde aynı günde yapılamamıştır. Meclis-i Mebusan 4 Kanunuevvel 1908 tarihinde, Reisi Sin Ali Naki Efendi başkanlığında açılmış, padişahın konuşmasıyla çalışmaya başlamıştır:

“Ayan, Mebusan. Hini cülusumda vaz'etmiş olduğum Kanuni Esasinin mevkii tatbikine vaz'ında tesadüf olunan müşkilata mebni, o zaman ricali devlet tarafından gösterilen lüzum üzerine, Meclisi Mebusan muvakkaten tatil olunmuş iken memaliki şahanemde Maarifin Terakkisi ile kabiliyeti ahali dereciyi matklubeye isal oluncaya kadar Kanunu Mezkurun tehiri icrası tavsiye ve arz olunmuş olduğundan Meclisi Mebusan'ın tekrar içtimai vakti merhumuna bittalik memaliki şahanemin her tarafından mektepler tesisi ile maarifin terakkisine ihtimam olunmuş idi. Şükür olsun o maksadın husulü ile intişarı maarif sayesinde sunuhu ahalimizin seviyei istidadi teali etmiş olması hasebiyle izhar olunan arzuya binaen ve bu arzunun husulü devlet ve memleketimizin halen ve istikbalen saadetini mucip olacağına mutmain olduğumdan buna muhalif tey ve mütaalada bulunanlara rağmen bila tereddüt Kanunu Esasiyi ezserinev ilan eyledim ve mucibince yeniden intihabat icrası ile Meclis-i Mebusan'ın içtimaa davetini irade ettim..”(MMZC, D I, C.I, İ. 1 s. 2)

Böylece uzun bir aradan sonra Osmanlı halkı tekrar Meşrutî yönetimle tanışmıştır.

Halil Bey'in Meclis-i Mebusan çalışmalarına yaptığı ilk katkı, Meşrutiyet öncesi hafiye jurnalleri sonucu hapisanelerde yatan siyaset mağdurlarının mağduriyetlerini giderecek bir kanun çıkarılması teklifiyle olmuştur. Halil Bey teklifinde; meclisin açılması için pek çok fedakarlık yapmış, aileleri mağdur olmuş, haksız yere içerde yatan siyasi mahkumlar için bir tedbir alınması gerektiğini, bunların pek çoğunun jurnaller sonucu boş yere yattıklarını, bu durumun giderilmesi gerektiğini teklif olarak sunmuştur. Fakat Halil Bey'in teklifinin nasıl ele alınacağı ve nereye havale edileceği karışıklığa neden olmuş, karışıklığın giderilmesi için yapılan oylamada çoğunluk sağlanamadığı için teklif amacına ulaşamamıştır (MMZC, D.I, CI, İ.11, s.162).

Halil Bey'in arkadaşlarıyla birlikte 29 Nisan 1325 (12 Mayıs 1909) tarihinde meclise verdiği bir takrir de oldukça önemlidir. Bu takrirden, Anadolu'nun bazı bölgelerinde Müslümanlarla gayrimüslimler arasında çıkan olayların önlenmesi istenmiş, sorunlu bölgelerdeki yetkili mercilere gerekli tavsiyelerin verilerek kardeşliğin ve dayanışmanın yeniden tesis edilmesi gerekliliği vurgulanmıştır. Bu takrir oldukça önemlidir, çünkü Halil Bey ve arkadaşları daha ileride yaşanabilecek kötü olayları görebilmek için gerekli tedbirlerin alınmasını istemişlerdir (MMZC, D.I, C.III, İ. 70, s. 380,381). Halil Bey ve arkadaşlarının teklifi, Meclis Beyannamesi olarak kabul edilmiş ve Meclis Başkanlığı konuyu 3 Mayıs oturumunda gündemine almıştır. Bu beyanname Meclis Başkanı Ahmet Rıza Bey tarafından meclise okutulmuştur. Beyanname şöyledir:

“Ülkenin bazı bölgelerinde Müslüman halk ile gayrimüslim vatandaşlar arasında birliği ve kardeşliği zedeleyecek olayların cereyan ettiği Meclis tarafından haber alınmıştır. Yaşanan bu karşılıklı çatışma ve gerginlikler üzerine, Meclis-i Mebusan'ın devreye girmeli ve müslüman gayrimüslim tüm halkı birleştirecek bir tavır takınması ve halkı bu yönde tavsiyelerle birleştirmesi gerektiği belirtilmiştir.” (MMZC, D.I,C.III, İ. 70, s.411).

Sonuçta, Halil Bey ve arkadaşlarının teklifinin telgrafla olayların yaşandığı yerlere bildirilmesi kararlaştırılmıştır

Halil Bey, aynı oturumda II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra Yıldız Sarayı'nda bulunan evrakın siyasi mahiyette olanlarının tetkik edilmesi için meclis ve hareket ordusu tarafından onar kişilik bir komisyonun oluşturulmasına ilişkin bir tahrir vermiştir. Tahriri daha sonra kabul edilerek mecliste okunmuştur. Bazı mebuslar, meclisin bu tip bir işle uğraşmasının yanlış olduğunu, sıradan memurlarında bu görevi yerine getirebileceğini belirtmişlerdir. Yapılan tartışmalardan sonra tahrir kabul edilmiştir.

Gerçekten de II. Abdülhamid'in Selanik'te oturmaya mecbur edilmesinden sonra Yıldız Sarayı kaderine terk edilmiştir. Sarayda, ortada kalan pek çok evrakın yanında değerli eşya ve mücevherin de olduğu bilinmektedir. Mecliste oluşturulan komisyonda Halil Bey de yer almıştır. Fakat tasnif edilecek evrak o kadar fazladır ki, komisyon işin içinden çıkamamıştır. Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın isteği üzerine bu evrak 230 sandığa konularak gönderilmiştir. Mecliste özellikle sandıkların mühürlenip mühürlenmediği konusunda küçük bir tartışma yaşanmıştır. Reis evrakın mühürlenmesi konusunda Halil Bey'den ricada bulunmuştur. Halil Bey de konuyu Şevket Paşa ile görüşeceğini belirtmiştir (MMZC, D.I, C.5, İ.1, s. 75-76).

Gerek Yıldız Sarayı'nda bulunan evrakın incelenmesi gerekse II. Abdülhamid'in şahsi serveti olsun, tartışmalar uzunca bir süre devam etmiştir. Mecliste de özellikle incelenen evrakla ilgili durumun ne olduğuna ilişkin uzun tartışmalar sürmüştür ve sonuçta inceleme işinde görevli mebusların duruma ilişkin meclise bilgi vermesine karar verilmiştir. Komisyonun verdiği cevap da meclisi tatmin etmeyecek, sonuçta sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa konuya ilişkin meclisi bilgilendirecektir.

2.2. Halil Bey ve İttihat ve Terakki Grup Reisliği

Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinin Dahiliye Nazırı Avlonyalı Ferid Paşa istifa edince onun yerine Talat Bey geçmiştir. Halil Bey de bu gelişmelerden sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin meclis grup başkanlığı görevini üstlenmiştir. Hüseyin Cahit Yalçın Yedigün dergisinde "Tandıklarım" adıyla kaleme aldığı yazısında Halil Bey'in bu göreve ne kadar uygun olduğunu şöyle anlatmıştır:

“O, İttihat ve Terakki Fırkası'nın ilk reisi. Eskiden alıştığımız bir tabir ile, bu onun için tam biçilmiş bir kaftan idi. Aslan gibi bir gösterişi, her derdi dinlemeye mütehammil sınırları, icabında uzaklara kadar iştirebileceği bir sesi vardı..” (Yalçın, 1936: 9).

Halil Bey'in İttihat ve Terakki Meclis Grup Reisi olduğu dönemde Meb'usan Meclisi, Ayasofya'daki binadan Çırağan Sarayı'na taşınmıştır. Halil Bey'in de bir süre yürüttüğü grup reisliği cemiyet içinde sembolik bir görevdir aslında. Cemiyette asıl etkili olan organ Merkez-i Umumi'dir. İşler bu organ eliyle yürütülmektedir. Halil Bey bu görevi 16 Şubat 1911 tarihinde Mahmut Şevket Paşa kabinesinde Dahiliye Nazırlığı'na getirilinceye kadar sürdürür, ondan boşalan görevi de Talat Bey üstlenir (Menteşe, 1950: 9).

2. 3. Halil Bey'in Dahiliye Nazırlığı

Babîâli'nin, Arnavutluk, Makedonya ve Yemen'de uyguladığı baskı siyasetinin başarısızlığa uğraması ve İttihat Terakki'nin Mahmut Şevket Paşa'ya söz geçirememesi, muhalefetin sesini daha gür çıkarmasına neden olmuştur. Bu durum 1911 yılının başında cemiyetin bu konuda bazı önlemler almasına yol açmıştır. Özellikle eyaletlerde uyguladığı sert politikalar nedeniyle eleştirilen cemiyetin en önemli simalarından olan Talat Bey sağlık sorunlarını gerekçe göstererek Dâhiliye Nazırlığı'ndan istifa etmiş, yerine 16 Şubat 1911 tarihinde Halil Bey getirilmiştir (BOA DÜİT 8/28). Böylelikle muhalefet sakinleştirilmeye çalışılmıştır (Ahmad, 2007: 113-114). Memleketin içinde bulunduğu kargaşa nedeniyle daha tecrübeli birinin gelmesini isteyen Halil Bey bu görevi önce reddetmiş ancak arkadaşlarının ısrarlarına dayanamayarak Dahiliye Nazırlığı'nı kabul etmiştir (Arar, 1986: 132). Dönem özellikle siyasi açıdan oldukça sıkıntılıdır. Özellikle İmparatorluğun Anadolu dışındaki topraklarına tam bir kargaşa hakimdir. Arnavutlar Avusturya'nın da kışkırtmasıyla isyan etmiş, Yemen ve Havran'da iç karışıklıklar başlamış, Makedonya'da çetecilik faaliyetleri yeniden hareketleneme sürecine girmiştir (Arar, 1986: 133).

Halil Bey, Cemiyetin politikaları doğrultusunda, tüm bunları düzeltmek için bazı değişiklikler yapmıştır. Öncelikle eyaletlere ve Müslüman olmayan unsurlara merkezîyetçilik kuralın uygulanmasından sessizce vazgeçmiştir. Eyaletlerdeki idarecilere gönderdiği yazıda, Babîâlî'nin başlıca siyasetinin, tüm Osmanlı'nın özgürlük ve adaletten eşit oranda yararlanmaları olduğunu belirterek amacının Osmanlı Devleti'nin sınırları dahilinde birlik ve bütünlüğün sağlanması ve böylece en büyük sorun olan milliyetçiliğin engellenmesi olduğunu işaret etmiştir (Ahmad, 2007: 114).

Öyle anlaşılmaktadır ki Halil Bey Cemiyetin uzlaşmacı yönünü temsil etmektedir. Uzlaşmacı kişiliği, Cemiyet'in özellikle arabuluculuk işlerinde sürekli kendisinin ön plana çıkmasını sağlamıştır. Örneğin, memleketi içinde bulunduğu karışıklıktan çıkarmak için muhalefet ile görüşmeler yapma kararı veren cemiyet, Talat Bey ile birlikte Halil Bey'i de görevlendirmiştir. Bunun üzerine, Prens Sabahaddin, Murat Bey'e (Mizancı), Miralay Sadık Bey gibi muhalif kişilere hükümette görev almaları konusunda teklif götürülmüş, ancak bunlardan bir sonuç alınamamıştır (Arar, 1986: 135).

Cemiyet tüm bu iç karışıklıklarla uğraşırken asıl yangın dışarıda başlamıştır. İtalya Trablusgarp'taki vatandaşlarının gerekçe göstererek Osmanlı Devleti'ne bir kesin uyarı vermiş ve 24 saat içinde cevap istemiştir. Sadrazam Hakkı Paşa, yaşanan bu gelişmeden kendisini sorumlu tutarak istifa etmiştir (Ahmad, 2008: 70). Böylece Halil Bey'in nazırlığı da son bulmuştur. Hakkı Paşa'nın yerine sadrazam olan Said Paşa, yeni kabinede Halil Bey'in de bulunmasını istemiş, fakat Halil Bey bunun doğru olmadığını düşündüğü için teklifi kabul etmemiştir (Arar, 1986: 142). Bir süre sonra hükümetin istifa etmesi üzerine Halil Bey, Meclis-i Mebusan Anayasa Komisyonu (Kanun-u Esasi Encümeni) reisi olmuştur. 1912 seçimlerinde tekrar Menteşeden mebus olarak Meclis'e giren Halil Bey, 10 Mayıs'ta Meclis-i Mebusan Reisliğine seçilir (Kocahanoğlu, 1998: 624).¹

¹ Kocahanoğlu, her ne kadar Halil Bey'in Meclis-i Mebusan Reisliğine seçilme tarihini 10 Mayıs olarak gösterse de, Meclis zabıtlarında bu tarih 2 Mayıs olarak görülmektedir.

Halil Bey Dahiliye Nazırlığı yaptığı dönemde hizmetleri nedeniyle 9 Haziran 1911’de Birinci Rütbe-i Mecidi Nişan-ı Zîşanı ile ödüllendirilmiştir (BOA İ.TAL İrade No:9).

2.4. Halil Bey’in Meclis-i Mebusan Reisliği

Daha öncesinde İttihat Terakki grubu reisliğinde yapan Halil Bey 1912 yılında meclis reisi seçilmiştir. 2 Mayıs 1328 (15 Mayıs 1912) tarihinde toplanan meclis yapılan oylama sonucunda reisini seçmiştir. Bu oylamada 175 milletvekili oy kullanmış, Halil Bey 163 oyu alarak Meclis-i Mebusan reisi seçilmiştir (MMZC, D.2, C.1, İ.5: 43). Halil Bey seçildikten sonra meclise uzun bir konuşma yapmıştır. Halil Bey konuşmasına: *“Efendiler, Divanı Riyasetin intihabatı neticelendi ve bu dakikadan itibaren Meclisimiz gerek vazı kanun ve gerek murakabe hususundaki vesâifisine ve mesaisine salahatıyla devam etmek üzere teşekkül etmiştir. Evveleminde şu dakikaya kadar vazifesini büyük bir nezaket ve faziletle idare eden Reisi Muvakkat Beyfendi ile rüfekayı kiramına, Meclisi Ali namın, teşekküratını takdim ederim.* (MMZC, D.2, C.1, İ.5: 44).² Diyerek konuşmasına değerli arkadaşlarım, Meşrutiyetin dördüncü yılını tamamlamak üzere olan devletimiz, bu süre zarfında pek buhranlı anlar pek mühim seçim devreleri geçirdi. Meclisin bilinen sebeplerden dolayı vaktinden önce feshi üzerine açılan ikinci seçim devresi milletimiz için dünyayla yüzleşmek için ani bir sınavdı. Haksız ve zalim bir savaş ile uğraştığından dolayı büyük bir öneme sahipti.

Böyle kötü bir dönemde bu seçimlerin başarıyla yapılmış olması meşrutiyetimizin kolay kolay yıkılamayacağını herkese göstermiştir. Bununla övünmek hepimizin hakkıdır. Böyle bir sonucu bunalımlı zamanlarda milletimizin her zaman gösterdiği akliselim siyasete borçluyuz. Bundan sonra uzunca bir biçimde toplumu övdükten sonra konuşmasına meclis başkanının görevlerinden bahsetmiştir. Başkanın temel görevleri arasında meclisin yüksek onurunu korumak ve milletvekillerinin özgürce konuşabilmelerini sağlamak olduğunu belirtmiştir. Aynı zamanda meclis başkanının mecliste yapılan tartışmalarda tarafsız kalması

² Konuşmanın tam metni için Bkz. MMZC, D.2, C.1, İ.5: 44-45.

gerektiğini vurgulamıştır. Meşrutiyetin korunması gerektiğini belirttikten sonra kendisini bu göreve seçen milletvekillerine teşekkür ederek konuşmasını tamamlamıştır(MMZC, D.2, C.1, İ.5: 44-45).

Halil Bey'in bu uzun konuşması mebuslar tarafından alkışlarla karşılık bulmuştur. Malatya mebusu Tevfik Efendi de Halil Bey'e cevaben "*Biz de zattalileri gibi cidden ali bir reise nailiyetimizden dolayı Cenab-ı Hakka teşekkür ederiz.*" demiştir. Halil Bey bu konuşmaların ardından, sonraki oturumla ilgili gerekli konuşmayı yapıp oturumu kapatmıştır (MMZC, D.2, C.1, İ.5: 44-45).

Halil Bey büyük kabinenin meclisi kapatmasına kadar Meclis-i Mebusan Reisliği görevinde kalmıştır (Arar, 1986: 160). Halil Bey bu dönemde meclis reisliği yürütürken Halaskar Zabitan Grubu'ndan³ bir tehdit mektubu almış, bu tehdidin kendisini değil doğrudan doğruya meclisi hedef aldığını düşünerek bu durumu Talat Bey ile görüşmüş ve onun da onayıyla mektubu mecliste okumaya kararı vermiştir (Arar, 1986: 161; Batar, 1966: 540).

Halil Bey mektubu 12 Temmuz 1912 tarihli oturumda meclisin gündemine alır, gelen mektupla ilgili bir konuşma yapar. Konuşmasında:

"Dün akşam Meclis-i Mebusan'dan avdetimde evime açık bir mektup bırakılmış buldum. Bir zabıt tarafından getirdiğini söylediler; fakat zabıt kimdir? Tabii evde bulunan eşhas, kim olduğunu tayin edemiyor. Mektupta Halaskar Zabitan Grubu mühürüyle geliyor. Binaenaleyh, bu mektubu Meclis-i Mebusan Reisi'ne geldiği için Heyeti Umumiyye arz etmeyi evvela vazife-i vataniyeye, sonra da bir vazife-i kanuniyye addettim. Binaenaleyh, bu mektubun okunmasını teklif ediyorum." Dedikten sonra gelen mektubu meclis üyelerine okutmuştur. Halil Bey'in konuşmasına bakıldığında mektubun milletin iradesini taşıyan meclise yapıldığını, bu nedenle de meclisin tavrı alması gerektiğine inanmaktadır(MMZC, D.2, C.1, İ.40: 444).

Mektupta:

³ Halaskar Zabitan Grubu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, c. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 344-367.

“Gerek İttihat ve Terakki muhitinde ve gerek Meclis-i Meb’usan sahasında vatan için hiç de hayırlı olmaksızın vukua gelen bunca hareket-ı sakimenize (yanlış) zamimeten (ek olarak) bu defa da nezd-i şahannede sebmeden (geçen) teşebbüsat ve entrikalarınız grubumuzca malum olmakla be buda mucib-i ceza-yı azim görülmekle beraber pis kanlarla lekelenmek arzu etmediğimiz için ihtara lüzum görüyoruz ki, milletle beraber ordunun metalibatı () muhikasının en mühimini teşkil eden meclis-i hazır-ı meb’usanın ve daha doğrusu Fındıklı Kulüp ve Tiyatrosu’nun feshi hususunda bir engel olmadığınızı ve hatta tervici matlabımız (destekleme isteği) yolunda bilfiil çalıştığınızı 48 saatte izhar (gösterme) ve ispat etmezseniz üzerimize terettüp eden (görev düşmek) vazife-i vataniyeyi tamamen icra edeceğimizi ihbar ediyoruz.” (MMZC, D.2, C.2, İ.40: 444).

Meclis kürsüsünde okunduğu zaman büyük bir tepki almış, mebuslar “söz isteriz” seslerini yükseltmeye başlamışlardır. Bu gürültüler arasında ayağa kalkan Halil Bey alkışlarla desteklenen şu sözleri söylemiştir: “Efendiler, Meclis-i Mebusan Reisi, evvela vazife-i vataniyyesini, sonra da vazife-i nizamiyye ve kanuniyyesini ber sabık kemal-i serbesti ve metanetle ifa eyleyeceğini müvacehe-i millete ilan eyler.” sözleriyle bitirmiştir. Konuşmanın ardından diğer milletvekilleri söz alarak konuyla ilgili düşüncelerini dile getirmişlerdir(MMZC, D.2, C.2, İ.40: 444).

2.5. Şura-yı Devlet Reisliği

Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey Mahmut Şevket Paşa’dan sonra sadrazam olan Said Halim Paşa kabinesinde 4 Haziran 1329 (17 Haziran 1913) tarihinde Şura-yı Devlet⁴ Reisliği görevine atanmıştır (BOA, DÜİT 8/87). Görevi süresince riyasette önemli değişikliklere imza atan Halil Bey, aynı zamanda kurumda önemli tasfiyeler gerçekleştirmiştir. Halil Bey’in işi sıkı tuttuğunu gören yaşlı üyeler bu

⁴ Şura-yı Devlet: Hicri 1284 (M. 1867) yılında Meclis-i Vala’nın lağvıyla kurulan teşekkülün adıdır. Devlet işleri hakkında kararlar vermek, yapılan kanun ve nizamları tetkik eylemek, yüksek memurları muhakeme etmekle vazifelendirilmiş olan Şura-yı Devlet; Tanzimat, Maliye, Maarif, Nafia daireleriyle, İhtilaf-ı Mercî Encümeniyle. Heyet-i Umumiye, Temyiz, İstinaf, Bedayet mahkemeleri ve Heyet-i İthamiyye diye anılan Müdde-i Umumilik heyetinden mürekkepti. İmparatorluğun sonuna kadar devam etmiştir. (M. Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C.3, s. 363, MEB Basımevi, 1983.)

yüzden kendiliklerinden emekliliklerini istemişlerdir. Diğer bazı üyeleri de Halil Bey kendisi değiştirmiş, böylece kurumda bir yenileşme sağlamıştır.

İlk yaptığı değişikliklerden biri kurum üyelerinin maaşlarını, 6000 kuruştan 7500 kuruşa çıkararak iyileştirmek olmuştur. Ayrıca kurumda bazı yeni atamalar gerçekleştirmiştir: Defter-i Hakani Emini Mahmud Esad Efendi'yi Tanzimat Dairesi Reisliğine getirmiştir. Adliye Nezareti müsteşarlığında görev yapan Saadeddin Bey'i Tanzimat Dairesi üyeliğine, ayrıca Maliye'den Haşim Bey'i ve Ali Başhempa'yı kuruma üye olarak atamıştır. Eski valilerden Nazım Bey'i de Mülkiye Dairesi riyasetinde görevlendirmiştir. Böylece yapılan bu atamalarla dairede ciddi yenilik sağlanmıştır.

Halil Bey'in Şura-yı Devlet ile ilgili attığı en önemli adım aslında dairenin diğer ülkelerde nasıl işlediğini öğrenmek üzere Fransa'ya Haşim Bey'i yollaması olmuştur. Haşim Bey Fransa'dan döndükten sonra bir komisyon hazırlayarak Şura-yı Devlet Kanun Teklifi'ni hazırlamıştır. Bu teklifi Meclis kabul etmesine rağmen araya Birinci Dünya Savaşı girdiği için yapılamamıştır. Fakat Büyük Millet Meclisi bu kanunu daha sonra kabul etmiştir. O dönem yürürlüğe konan kanun Halil Bey zamanında hazırlatılan tekliftir (Arar, 1986: 163).

Halil Bey daha sonra 4 Şubat 1917'de kurulan Talat Paşa kabinesinde de hem Adliye Nazırı olmuş, hem de Şura-yı Devlet Reisliği'ni yürütmüştür (Güneş, 1997: 320). Halil Bey anılarında da bahsettiği üzere Şura-yı Devlet, II. Abdülhamid Dönemi'nde oldukça ayrıcalıklı bir konuma çekilmiş ve Sadrazam onayı ile alınan kararlar tüm nezaretler tarafından bire bir uygulamaya geçirilmişti. Oysa nazırlara geniş yetkiler tanıyan meşruti sistem, Şura-yı Devlet kararlarını da nezaret bürokratlarının keyfine açık bırakmıştı. Bu keyfilik, kurumun mevcudiyetini sürekli olarak parlamento tarafından eleştirilen bir konuma geriletmişti. Halil Bey, "kapatılma" veya "iade-i itibar" yol ayrımında olan kurum için hazırlanacak teşkilat kanununa özel bir önem atfetmişse de oluşturulan komisyonun hazırladığı teşkilat layihasında Fransız etkisinin bir hayli fazla olduğu görülür. Halil Bey her ne kadar layihanın vakit kaybetmeden meclis gündemine alındığını söylemiş ve Talat Bey'in hukuki prosedürleri uzatma pahasına layihanın yasalaşmasını desteklediğini öne sürmüş olsa da, Bosna-Hersek'te gerçekleştirilen suikast ve hemen sonrasında

yaşanan olaylar bürokratların gündemini bir kere daha köklü bir biçimde değiştirmiştir. Memurlarla ilgili pek çok düzenleme gibi Şura-yı Devlet Nizamnamesi'nin kanunlaşması da Atatürk'ün girişimleri sonucunda gerçekleşmiştir. 23 Kasım 1925 tarihinde kabul edilen Teşkilat Kanunu ile Şura-yı Devlet önemli bir gelişme kaydederken Memurin Muhakematı Kanunu ile Vilayat Kanunları'nın uygulanması sürecinde de önemli yetkilerle donatılarak Cumhuriyet Dönemi'nde idare hukuku ilkelerinin idare, işlem, karar ve tasarruflarının kurumlaşmasında kendisine nazım bir rol biçilmiştir (Tural, 2006: 78-79).

Halil Menteşe Şura-yı Devlet Reisi olarak görev yaptığı dönemde faaliyetlerinden dolayı 29 Haziran 1918'de Murassa Osmani Nişanı ile ödüllendirilmiştir (BOA, DUİT 7/83).

2.6. Halil Bey'in Hariciye Nazırlığı

Halil Bey 11 Haziran 1913'de Mahmut Şevket Paşa'nın saldırıya uğramasından sonra kurulan Said Halim Paşa kabinesinde Şura-yı Devlet Reisi olarak bulunmuştur. Daha sonra aynı kabinede 11 Teşrin-i Evvel 1331 (24 Ekim 1915) tarihinde Hariciye Nazırı olarak da görev almıştır (BOA, DUİT 8/108). Talat Bey'in kendisine Hariciye Nazırlığı'nı teklif etmesi üzerine, bu görevi de sadrazamın yürütmesini gerekçe göstererek kabul etmek istememiş, zaten böyle bir davranışın sadrazama karşı bir tavır alış şeklinde algılanabileceğini belirtmiştir. Ne var ki Talat Bey'in, onun bu çekincelerine rağmen ısrarcı olması üzerine görevi istemediği halde kabul eder. Halil Bey'in çekincelerinde haksız olmadığı kısa bir süre sonra, Sadrazam Said Halim Paşa'nın kendisine teşekkür etmeye geldiğinde söylediği "*Senin Hariciye Nazırı olmanı canı gönülden isterdim. Fakat bu tarzda olmamalıydı*" sözlerle ortaya çıkar. Bu gelişme üzerine Halil Bey, görevden çekilmek istediğini söylediğinde Said Paşa emrivaki bir şekilde geliştiğini düşündüğü durumdan bu aşamadan sonra geri adım atılmasının doğru olmayacağını belirterek göreve devam etmesini rica eder (Arar, 1986: 223).

Halil Bey kendisi açısından sancılı olan bu sürecin sonunda Hariciye Nazırlığı görevini üstlenmiş, Meclis'te de buna ilişkin kısa bir konuşma yapmıştır:

“Efendiler, Şevketli Padişahımız efendimiz Hazretleri, al-el-usul vuku bulan maruzat-ı Samiye üzerine bendenizi Hariciye Nezaretine tayin buyurdular. Hidemat-ı Devletin en mühimi olan umur-u hariciyenin mesuliyetini taşıırken, bendenize en şerefli ve en ziyade mucib-i iftihar olan Heyet-i Celilenizin itimadına istinat etmekte olduğumu unutmuyacağım. Reis-i Cedit olarak intihap buyurulacak olan zat-ı şerife de muvaffakiyetler temenni ederim.” (MMZC, D.3, C.1, İ.41:5 68). Halil Bey, konuşmasından sonra Meclis-i Mebusan reisliği görevini bırakarak, Hariciye Nazırlığına geçmiş ve kendi yerine seçilen yeni reis Hacı Adil Bey’i kutlamıştır.

Halil Bey’in Hariciye Nazırlığı görevi I. Dünya Savaşı tüm şiddetiyle devam ettiği bir döneme denk gelmiştir. Osmanlı Devleti’nin müttefikleri olan Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’yla cephelerin ve ordunun durumuyla ilgili görüşme yapma işi de Halil Bey’in omuzlarına yüklenmişti. Bu nedenle Berlin ve Viyana’ya giden Halil Bey buralarda savaş şartları ile ilgili görüşmeler yapmıştır (BOA, MV 244/89).

2.7. Halil Bey’in Adliye Nazırlığına Vekâlet Etmesi

Halil Bey 4 Şubat 1917 tarihinde kurulan Talat Paşa kabinesinde Şura-yı Devlet Reisliği’ni devam ettirdiği gibi, ayrıca Adliye Nazırlığı görevini de yürütmüştür (Güneş, 1997: 320). Halil Bey’in Adliye Nazırlığı döneminde çok önemli kanunlar çıkartılmış ve önemli reformlar yapılmıştır. Bunların en başında *Hukuk-u Aile Kararnamesi* gelmektedir. Hazırlanan kararnamedeki amaç, birlikte yaşama ve boşanma koşullarının bütün Osmanlı Devleti uyrukları için belirli kurallara bağlamak ve işi yargıçların yetkisine vermektir:

“Buna göre Müslümanlar için imamların ve Hıristiyanlarla Yahudiler için kendi dinsel kimselerinin bu işlerle ilgileri kesilmiştir. İmamların otomatik olarak işin yargıç eline geçmesiyle, Papaz ve Hahamlar nikah kıymak ve onu bozmak, (evlendirmek ve boşatmak) nafaka (geçim koşulları tespit etmek), drahuma ve cihaz işlerindeki hakk-ı kazaları (hüküm verme hakları) 156. Madde ile kaldırılmıştır.” (Bayur, 1991: 375). Farklı mezheplerdeki uygulamalar arasında içtihadı gidilmiş, zamana ve uygarlığın gidişine en uygun olanı seçilmiş ve kanunlaştırılmıştır: “Artık

bunlar üzerine şu veya bu mezhebe göre hüküm yürütmek kadı ve müftülerin yetkisi dışına çıkarılmıştır.” (Bayur, 1991: 375).

Halil Bey bu konularda Avrupa’daki uygulamaları öğrenmek üzere hakimler ve savcılar arasından yapılan bir sınavla seçme yaptırmıştır. Ayrıca gidenlere Almancayı öğrenmeleri için bir yıllık süre de zaman tanımıştır. Fakat savaş nedeniyle gidenler zamanından önce geri dönmek zorunda kalmışlardır (Arar, 1986: 227). Kararnamede, Müslümanları ilgilendiren hükümler İslam’ın temel kaynak ve ilkeleri temel alınarak hazırlanmasına rağmen pek çok yenilik içermektedir. Özellikle kadınlarla ilgili hükümlerde koruyucu bir tavır sergilendiği görülür: Madde 38’e göre bir kız, evlenmeden önce, kocası başka bir kadınla evlenirse boşanma hakkı olacağı koşulunu ileri sürebilir. Madde 74’e göre birkaç eşi olan koca eşlerine eşit davranmak zorundadır. Madde 55’te, mut’a, yani geçici evlenme bu kararname ile yasaklanmış, 57. maddede ise zorla yapılan evlilikler geçersiz sayılmıştır. 130-131. maddelerde, belirli durumlarda kadına da boşanma hakkı verilmiştir (Bayur, 1991: 376). Bu maddelere bakıldığında, Halil Bey’in hazırlattığı kararnamenin gerçekten de dönemine göre oldukça ileri bir adım olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu kararname, kuşkusuz Cumhuriyet döneminde kadınlarla ilgili yapılan yeniliklere temel teşkil etmiştir.

Halil Bey’in hukuk alanında attığı diğer önemli bir adım da Adliye Mahkemeleri ile Divan-ı Harblerin yetkilerini ayırmak olmuştur. Halil Bey İdare-i Örfiye Kararnamesiyle devletin dahili ve harici emniyetini ihlal eden suçlar ve onlara bağlı adi suçların Divan-ı Harbî Örfilerin yetkisine verildiğini görmüş ve emir vererek bu durumda ne kadar insan olduğunu öğrenmek için Umur-u Cezaiye Müdürlüğü ile Müddeiumumilere telgraflar göndermiştir. Gelen cevaplarda bu durumda 3500 kişini olduğunu öğrenmiştir. Yani gereksiz yere pek çok suçun askeri mahkemelerde görüldüğünü görmüştür. Bunun üzerine bu konuyla ilgili bir girişim yapılması gerektiğini belirtmiştir. Halil Bey’in hazırlattığı geçici bir madde Heyet-i Vükela’da kabul edilerek 25 Eylül 1916’da yürürlüğe girmiştir (Arar, 1986: 225; Bayur, 1991: 377). Halil Bey’in bu girişimi Enver Paşa ve Cemal Paşa’yı rahatsız etmişse de sonunda Halil Bey’in dediği olmuştur. Savcılara, Dahiliye Nazırlığına ve valilere gönderilen bir telgrafla yapılan değişiklik bildirilmiş ve yaşanan karışıklığın

giderilmesi için bu durumda olan 3500 vatandaşın Divan-ı harplerden alınarak adliye mahkemelerine gönderilmesini istenmiştir. Sonrasındaki uygulamaların yapılan bu değişikliğe göre gerçekleştiği görülmektedir. Halil Bey'in attığı bu adım, çevresinden de büyük takdir toplamıştır. Mahkeme-i Temyiz Reisi Osman Bey, “*Cevdet Paşa zamanından beri adliyeden bu kadar güzel ve mühim bir vesika çıkmamıştır*” diyerek Halil Bey'i tebrik etmiştir (Arar, 1986: 225).

Mecliste 1333 (1917) yılı Adliye Nezareti bütçesi görüşülürken Halil Bey söz almış ve kendi nazırlığı döneminde atılan bu adımları anlatıp savunmuştur:

“Malumualiniz, harb-i umumi iptidasında memlekette umumi seferberlik ilan edildi. Bu müthiş harbin icabatından olmak üzerede bu seferberlik şimdiye kadar emsali görülmemiş bir surette tamim edildi. Memleketimizin her tarafında Divan-ı Harpler, daha doğrusu Divan-ı Örfiler teessüs edildi. Doğrudan doğruya vezaiif-i askeriyyeye müteallik mesaili rü'yet eden Divan-ı Harplerde bulunduğu için, bunlara Divan-ı Örfi demek daha doğru olur.

Nezarete geçer geçmez icra ettiğim bu tetkikat neticesinde istinaf müddeiumumilerine bir tamim yazdım. O tamimde, Divan-ı Harbi Örfilerce mevkuף bulunan zevatın miktarını ve bunların ne gibi cürümlerden dolayı mevkuף bulduklarını sordum. Aldığım cevaplarda, epeyce zevatın mevkuף bulunduğunu öğrendim ve nev'i cürümleri hakkında da malumat elde ettim. Bu malumata nazaran hakikaten divan-ı örfilerin ceraim-i adiyeye de vaziyyed ettiklerini gördüm. Bunun neden neşet ettiği tabii mucib-i merakım oldu.

Divan-ı Harbi Örfi Kanununda bazı maddelerin suitatbike uğramış olması neticesini görerek bu gibi halatın ondan tahaddüs eylediğini anladım. Divan-ı Harbi Örfi Kanununda divan-ı harplerle adliyenin vezaiif-i tahdit ve tayin edilmiştir. Fakat tabii idareyi kanuniyye vaziyet-i hukukiyyelere göre şu veya bu suretle mana verilmek cihetine müsait görünüyor. İşte Divan-ı Örfilerde ki bu halin de mevaddı kanuniyyedeki bazı ibarelerin yanlış anlaşılmasından tevelliüt ettiği tezahür etti.

Bunun üzerine sadarete bir rapor takdim ettim. Hey'et-i Vükela o rapor mucibince meseleyi kemal-i ehemmiyetle nazar-ı dikkate aldı. Çünkü Divan-ı Örfiyelerin teşkilinden maksat ceraim-i adiyeye eshabını da onların taht-ı tazyikine

vermek değildir. Divan-ı Örfî teşkilatı müstesna tedabirden olduğu cihetle selahiyetleri de kendi dairelerine mahsur olmak lazım gelir.

Bunun bundan başka düşünmek ihtimalide yoktur. Buna binaen Hey'et-i Vükelaca bu hakikat kemal-i ehemmiyetle nazar-ı dikkate alındı ve Harbiye ve Dahiliye nezaretleri tarafından kanunun ahkâmını tavzihan ordu kumandanlarına, mülkiye memurlarına, adliye rüesasına beyannameler yazıldı. O zamandan beri Divan-ı Örfilerde ki ceraim-i adiyeye esbabı adliyeye devredildi. Şimdi, İstinaf Müdde-i Umumileri işi müstemiren işi takip ediyorlar ve zannediyorum ki, verilen talimat dairesinde vazifelerini görüyorlar.

Binaenaleyh, Divan-ı Harplerle adliyelerin vazifeleri tamamıyla ayrılmıştır. Ceraim-i adiyeye eshabı o vakitten beri divan-ı harplere gönderilmiyor. Adliyeye ait vazâifin adliyede toplanması hususunda Emanuelidi Efendi Hazretlerinin beyanatına şu suretle cevap vermiş oluyorum. Ben Adliye Nezareti vazifesini yapıyor kanaatindeyim.” (MMZC, D.3, C.1, İ.53: 176-177).

Halil Bey'in Adliye Nazırlığı döneminde atılan diğer önemli bir adım ise Şer'iyye Mahkemeleri'nin Meşihattan ayrılarak Adliye Nazırlığı'na devredilmesi olmuştur. Halil Bey bu adımı gerçekleştirecek teklifi 11 Şubat 1332'de (24 Şubat 1917) hükümet adına meclis reisliğine sunar. Kanunun görüşülmesi kabul edildikten sonra hakkında konuşmak isteyenlere söz verilir. Teklif üzerinde önemli tartışmalar yapılır. İlk söz alan Mamuretülaziz Mebusu Mehmet Said Efendi'nin konuşması şu şekildedir:

“Bendeniz esasen bunun adem-i kabulü taraftarı değilim, yalnız bunda bazı izahat alınacak şeyler var. Nazır Beyefendinin kürsüye teşrif buyurup bize bazı izahat vermesini rica edeceğim, mesela, bayram ilanı, Ramazan ilanı yine bu mehakimde mi olacak, yoksa, ayrıca Müftülerdemi olacak? Mesela Adliyeye naklolunduğunda vakit yine bunlar mı ibka olunacak? Yalnız bunda aranacak şey, bitamamiha ahkâmı ilahiyyeye riayet etmektir. Şeriatı Mutahhara ahkâmını tamamiyle icra etmeye ister Adliye Nazırı, ister Şeyhülislam memur olsun, bizim istediğimiz şey, o ahkâmı ilahiyyenin bakasıdır. Bu usul vechiyle hizene nikah meseleleri ne suretle hallolunacak. Yine ahkâmı Şeriyeye dahilinde hollolunacaksa

nakli fabiha ve nimelmatlup, maksat icrayı adalettir. İcraı adalet ne tarafta, hangi dairede olursa biz canübaş ona bir şey demeyiz. Yalnız bazı şüphelerimiz var. Bunları izah etsinler.”

Ardından söz alan Denizli Mebusu Mehmet Sadık Efendi uzunca bir konuşma yaparak kanunla ilgili çekincelerini belirtir. Hükümetin memleket için faydalı işler yapmak istediğini söyledikten sonra bu değişiklik ile bütün mahkemelerin Adliye Nazırlığı'na devredilmesiyle oluşacak boşluğun ne şekilde doldurulacağını sorar. Ayrıca bu kanun değişikliği ile ilgili Şeyhülislam'ın görüşünün alınıp alınmadığını öğrenmek ister. Bu değişiklik ile oluşabilecek boşluğun daha tehlikeli sonuçlar doğurabileceğini belirttikten sonra, “*Nazır Beyefendi Hazretlerinin buraya dair malumatları varsa, onu beyan buyursunlar.*” diyerek konuya ilişkin endişelerini dile getirmiştir. Eleştirilerden sonra kürsüye çıkan Adliye Nazırı Halil Bey cevaben şu konuşmayı yapmıştır:

“Efendiler, bu kanun layihasının maksadı aslisi memlekette Emri kazayı bir mercide toplamak ve o merci vasıtasıyla Emri Kaza'nın intizam ve insicamını daha fazla bir murakabe ve teftişe tabi tutmak ve Kazadan maksud olan gayeyi memleketin ihtiyacı atisine muvafık surette daha mesut netice ile mevki husule getirmektir. Hükümet, Kazanın bir suretle bir mercide toplanması cihetini maslahatın hayır ve selameti namına düşündüğü zaman Meşihatı Ulyaca da asıl maksat ve gayesini temin edecek surette bir takım teşkilat yapılaması düşünülmüş ve bunun için Makamı Meşihatta da komisyonlar teşkil etmiştir. O komisyonlar Umuru Diniyyenin ve itikaadatin murakabe ve teftişini temin üzere bir takım teşkilat icra ve ihzar etmişlerdir. Zannederim Sadık Efendi Hazretleri de o komisyon Azasından bulunuyorlar. Hükümet o Teşkilat Kanunuyla beraber bugün ki layihanın Heyeti Celileniz de birlikte müzakere edilmesini cidden arzu ediyordu. Fakat bu arzunun bugün hasıl olamaması, Sadık Efendi Hazretlerinin buyurdıkları gibi, Evkafın cevami ve mesacit ve medarise ait olan tahsisatlarının tefriki hususunda maruz kalınan müşkülattan ileri gelmiştir ve zannederim az zaman zarfında o müşkülata bertaraf edilerek Şeyhülislam Efendi Hazretleri de Meşihata ait teşkilat layihasını meclise arz edecektir. Ümit ve arzu ederiz ki, o layihada meclisinizde müzakere edilsin.

Hükümet yalnız Meşihatın o husustaki teşkilatını itmam için Efkağ'ın mevcut olan tahsisatıyla iktifa edilmesi taraftarı da değildir. Bilakis o teşkilatı itmam için icap ederse devletin bütçesinden de masarifi kafiye tahsis edilmesi taraftarıdır. Binaenaleyh, o hususta vuku bulan istizahlara bu suretle cevap veriyorum.

Diğer taraftan Mahakimi Şeriyenin Adliye Nezaretine rapt ve ilhakından sonra ve Mahakimi Şeriyeye de yine ahkamı şeriye mi cerayan edecek suretinde Sait Efendi bir sual sordular. Zannederim ki, bu suali irat etmeye katiyen hacet yoktur. Zira ahkamı şeriyeye devam edecektir ve başka türlü düşünmenin tasavvur ve imkanı yoktur.

Birde zannederim Ramazan ve Bayram ilamlarını sordular. Layihanın birinci maddesinde rapt ve ilhak zikredilmiş ve ikinci maddede ilamat ve vasaiki Şeriyenin münhasıran tetkikatı temyiziyyesiyle meşgul olmak üzere Mahkeme-i Temyizde dördüncü bir daire teşkil olunmuştur ve bu maddelere mugayir olan ahkam mefsuhtur. Fakat bu maddelere mugayir olmayan bilcümle ahkam mevcuttur deniliyor. Binaenaleyh, diğer hususat hakkında meri olan ahkam dairesinde muamele yapılacaktır. Kanun layihasının müfadı tamamıyla onu temin ediyor zannederim” (MMZC, D.3, C.1, İ.43: 287-289).

Halil Bey oldukça açıklayıcı ve ikna edici bir konuşma yapmış olmasına rağmen Meclis'te maddelere ilişkin uzun tartışmalar yapılmıştır. Halil Bey bütün eleştirileri büyük bir olgunlukla dinlemiş ve bunlara tatmin edici cevaplar vermiştir. Çünkü ona göre, bu kanunla amaçlanan, memlekette yargılamanın tek bir makama bağlanarak adliye işlerinin daha sağlıklı ve düzenli yürütülmesinin sağlanmasıdır.

Ayrıca Meşihat'ta da birkaç teşkilat oluşturularak, kurulacak komisyonlar aracılığıyla din işlerinin ve inancın denetlenmesinin planlandığını belirtmiştir. Bunun Meclis'e Şeyhülislam tarafından sunulacağını ve Şer'iyeye Mahkemelerinin adliyeye bağlandıktan sonra da Şeriata göre hüküm vereceklerini ekler. Çünkü kanunun özellikle bu tarafına direnişin daha fazla olduğu, konuşmalarda açıkça görülmektedir. Teklif, maddelerdeki küçük bazı değişikliklerden sonra oya sunulur ve kabul edilir (MMZC, D.3, C.1, İ.43: 299).

Halil Bey Adliye Nazırlığı yaptığı dönemde Brest Litovski Antlaşması sonrasında oluşan Kafkasya Hükümeti ile yapılacak görüşmelerle ilgili olarak Batum'a gitmiştir. Halil Bey'e bu gezisinde Nafia Müsteşarı Muhtar Bey, Petersburg Sefareti Başkatibi Orhan Bey, Şifre Kalemi Hulafası'ndan Nizamettin Bey eşlik etmiştir (BOA MV 212/4).

3. BÖLÜM

I. DÜNYA SAVAŞI VE HALİL BEY

3.1. Savaşa Giriş Sürecinde Halil Bey (İttifak Görüşmeleri)

İnsanlık tarihinin gördüğü en büyük savaşlardan olan I. Dünya Savaşı'na Osmanlı Devleti'nin nasıl girdiği, kimlerin bu kararın alınmasında sorumlu olduğu meselesi üzerinde ciddi şekilde durulmayı hak etmektedir. Bu durumun tespit edilmesi oldukça zor, aynı zamanda karmaşıktır da. Çünkü savaşa girilmesinden önce hem uluslar arası denge, hem de ülke içi atmosfer oldukça karışıktır. Bu karmaşıklık hali uzunca bir süre iç siyasette malzeme olarak kullanılmış, kuşkusuz oklar büyük oranda –haklı olarak- ittihatçılara yönelmiştir (Tunaya, 2000: 631).

Osmanlı Devleti'nin savaşa girişinde pek bilinmemesine rağmen Halil Bey önemli görevler üstlenmiştir. En sıkıntılı anlarda bulduğu çözümlerle Osmanlı'nın bu döneminde önemli işler yapan Halil Bey, özellikle I. Dünya Savaşı sırasında pek çok kritik görüşmeye görevli olarak katılmıştır. I. Dünya Savaşı patlak vermeden önceki dönemde Osmanlı Devleti'nin pek çok ittifak görüşmesi yaptığı bilinmektedir. Bu görüşmeleri yapmak üzere Cemal Paşa ile Cavit Bey Fransa'ya, Halil Bey ise balkan devletleriyle görüşmeye gönderilmişti (Menteşe, 1950: 14). Devletin nasıl bir çaresizlik içinde olduğunun anlaşılması bakımından dönemin Mabeyn Başkatibi Ali Fuat Türkgeldi'nin Sadrazam Sait Halim Paşa ile arasında geçen bir konuşması oldukça önemlidir. Ali Fuat Bey kendisine Bab-ı Ali'den gelen bir telefon üzerine sadrazam Said Halim Paşa'yı ziyarete gitmiştir. Görüşme sırasında sadrazam kendisine:

“Sizi gayet mühim bir iş için çağırdım. Bunu bir ben, bir siz ve birde padişah bilecektir. Şayet bir tarafa şayi olursa ikimizde mes'ul oluruz. Başımıza gelen mağlubiyetler üzerine bir müttefik bulmak için her tarafa başvurduğumuz ve hatta Yunan devletine kadar müracaat ettiğimiz halde muvaffak olamadık....” (Türkgeldi,1949: 127) dediğini aktarmaktadır.

Sadrazamın dile getirdiklerinden de anlaşılıyor ki Osmanlı Devleti Almanlarla çok da isteyerek ittifak yapmamıştır. Aslına bakılırsa Almanya da Osmanlının içinde bulunduğu bu durumu iyi kullanmış ve savaşta yanına çekmeyi başarmıştır.

Almanya elçisi Wangenheim Sadrazam Sait Halim Paşa'ya bir konuşmada ülkesinin eşit şartlarda bir ittifak teklif ettiğini söylemiş, bunun üzerine de Sadrazam bu durumu konuşmak üzere Talat, Enver ve Halil Beyleri yanına çağırmıştır. Onlar da, ülkenin ancak kendisinden çok çok ileri olan bir Avrupa devletinin yardımıyla varlığını koruyabileceğini, hatta bu sayede gelişebileceğini söylemişler, böylece bu ittifaka yeşil ışık yaktıklarını göstermişlerdir. Halil Bey'in şu ya da bu şekilde katıldığı tüm bu kritik görüşmeler, daha sonra yapılacak sorgulamalarda tek tek karşısına çıkacaktır.

Sadrazam Sait Halim Paşa Almanlarla yapılacak ittifak görüşmelerini bizzat yönetmek istemiş, mevcut durumda resmi bir teklifin henüz yapılmadığından da bunun gizli tutulmasını istemiştir (Kabacalı, 2009: 25-26). Halil Bey burada yapılan görüşmede olumlu yönde fikir belirtmiş, savaşı bahane eden Rusya'nın Boğazlar üzerine geleceğini söyleyerek düşüncesinin ne kadar doğru olduğunu ifade etmiştir (Arar, 1986: 187-188). Sonraki aşamada müzakereler devam etmiş, hem Almanya hem de Avusturya ile anlaşma imzalanmıştır. İşin daha ilginç tarafı, Almanlarla yapılan antlaşmadan kabinedeki pek çok nazırın da haberinin olmamasıdır. Hüseyin Cahit Yalçın "*Fikir Hareketleri*" dergisinde yayınladığı "*Meşrutiyet Hatıraları*" yazı dizisinde Cavid Bey ile arasında geçen konuşmayı şöyle aktarmaktadır:

"Bir sabah erkenden Cavid bana eve geldi. Kendisi maliye nazırı idi. Büyük bir heyecan içinde görünüyordu. Ne olduğunu sordu . Bizimkiler Almanya ile ittifak muahedesi yaptılar, dedi.

Ağzım açık kaldı. Almanya ile bu dakika ittifak muahedesi yapmak Almanya ile beraber harbe girmek demektir. Hayretle Cavide sordum. Heyeti vükelada bu muahedeyi sende kabul ettin mi? dedim.

- Hayır. Bizim haberimiz yok .

- O halde, muahedeyi kim yaptı?

- *Sadrazam, Talat, Enver. Bi de Halil Bey biliyor. Sadrazamın yalısında müzakere edilmiş. Başka nazırların haberi yok. Cemal biliyor mu, bilmiyor muydu, pek farkında değilim.*" (Yalçın, 1937: 86).

Bu kadar önemli kararların alındığı bir ortamda nazırların büyük çoğunluğunun durumdan haberdar olmaması, Osmanlı Devleti'nin nasıl bir çılgınlığa doğru gittiğinin de ciddi bir göstergesidir.

Bu anlaşmalardan kısa bir süre sonra Almanlarla Ruslar arasında savaş patlak vermiş, yapılan anlaşma gereğince de Osmanlı Devleti'nin savaşa girme yükümlülüğü ortaya çıkmıştır. Fakat sadrazam Sait Halim Paşa, savaşa mümkün olduğunca geç girilmesi taraftarıdır; bu nedenle de oyalama taktiği uygulamaktadır. Başta Talat Bey olmak üzere diğer bazı kişiler ise bu durumun Osmanlı Devleti'nin itibarını zedelediğini düşünüyor, nasıl bir yol izlenecekse bir an evvel karar verilmesi gerektiğini savunuyorlardı. Bu tutumla bir yandan Almanlarla yapılan antlaşmaya aykırı davranılıyor, bir yandan da diğer devletlere karşı tarafsızlık korunmamış oluyordu. Osmanlı Devleti'nin yöneticileri savaşa katılmadan önce durumunu sağlamlaştıracak bazı ittifaklar yapmak istemişlerdir. Bu nedenle, yapılan bir toplantıdan sonra Bulgaristan ve Romanya'nın nasıl bir tutum takınacağı anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu iki devletin durumunun netleşmemesinin, hem Osmanlı Devleti'nin hem de müttefiklerin çıkarlarına aykırı olacağına bildirilmesine karar verilmiştir. Bulgaristan ile bir anlaşma yapılması ise oldukça stratejik bir adım olacaktır (Kabacalı, 2009: 26).

Bundan sonraki aşamada Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan ve Yunanistan'la ittifak arayışlarına girdiği görülür. Bu durum gerek Halil Bey'in gerekse Talat Bey'in anılarında farklılıklar gösterse de, her ikisinin Yunanistan'la anlaşma yapmak üzere Bükreş'e gönderildiği, ancak yolda Bulgaristan'a da uğrayıp görüşmeler yaptığı anlaşılmaktadır. Durumun Bulgaristan tarafına bakıldığında, bu ülkenin İttifak Devletleri ile birlikte savaşa girmesinin, Osmanlı Devleti için de oldukça stratejik bir öneme sahip olduğu görülür. Osmanlı Devleti'nin savaşı askeri ve finansal olarak kaldırabilmesi için sağlanacak gerekli Alman desteği, ancak savaşa girecek Bulgaristan'ın stratejik konumuyla mümkün olabilecektir. Talat ve Halil Beyler Bükreş'e giderken Bulgaristan'a uğrayıp Başbakan Radislov ile

görüşmüşler ve onun da bu ittifaka olumlu yaklaştığını görmüşlerdir. Görüşmeler sonucunda, herhangi bir saldırı esnasında birlikte savunma yapılacağını belirten metin -padişahın onay hakkı saklı olmak koşuluyla- imzalanmıştır (Kabacalı, 2009: 29). Böylece Osmanlı Devleti kendi açısından önemli bir işi daha bitirmiş olacaktır.

Durumun Yunanistan tarafına bakıldığında ise, süreç biraz da zor görünmektedir; çünkü ortada adalar gibi önemli bir sorun durmaktadır. Yine de Talat ve Halil Beyler Yunanlarla bu durumu görüşmek üzere Bükreş'e gitmişlerdir. Bulgaristan'la yapılan anlaşma, Talat ve Halil Beylerin elini oldukça kuvvetlendirmiştir. Yunanlılara yapılan teklife göre, Osmanlı Devleti, Adalar gelirlerini imara harcayacak, ayrıca Adalar halkı askerlikten muaf tutulacaktır. Yunanlılar ise Adaların kendilerine kiraya verilmesini ve buraya Padişah tarafından bir Yunanlı vali tayin edilmesini istemişlerdir (Arar, 1986: 210). Bu görüşmelerden sonra Talat Bey geri gelmiş, Halil Bey ise Bükreş'te Bir süre kaldıktan sonra, hükümetin isteği üzerine Berlin'e gitmiş ve Almanlarla ittifak görüşmeleri yapmak üzere uzunca bir süre orada kalmıştır (Kabacalı, 2009: 30).

Halil Bey, Talat ve Enver Beylerin Meclis-i Mebusan Riyaset Konağına gelerek savaşa girmek konusunda yaptıkları bu konuşmayı anılarında şöyle anlatmaktadır.

“22 Ekim 1914 akşamı Talat Bey’le Enver Paşa konağa geldiler. Talat Bey Vaziyet hakkında seninle görüşmeye geldik. Bir taraftan Alman ve Avusturya sefirleri harbe girmekliğimiz için sıkıştırıyorlar, diğer taraftan da İtilaf devletleri süferası istediğimiz teminatı vermemekle beraber Alman zabitanının çıkarılması için tazyiklerini artırıyorlar. Bizde iki arada bocalayıp duruyoruz. Gün geçtikçe hem müttefiklerimizin itimadlarını kaybetmek hem de diğerlerinin günden güne husumetlerini celbelemek...buna her gün cepten yemek dendir. Binaenaleyh kat’i karar almak zorundayız...”

Halil Bey buna cevap olarak, böyle bir dönemde savaşa girmenin tehlikeli olacağını ve ülkeyi yok edebileceğini belirtir; iki tarafla da görüşen bir Bulgaristan'ın karşı tarafa geçmesi halinde iki ateş arasında kalınacağını, bunun da İstanbul ve Boğazlar için tehlikeli olacağını söyler. Talat Bey, Halil Bey'in

tespitlerini yerinde bulur ve onun, bu durumu anlatmak için Berlin ve Viyana'ya gitmesini önerir. Durumdan sadrazam da haberdar edilir ve onun da onayı alınır (Arar, 1986: 204).

Halil Bey ve Hafız Hakkı Paşa yola çıkma hazırlıkları yaparken Karadeniz'deki olay patlak verir. Olay tam manasıyla bir şok etkisi yaratır. Ali Fuat Türkgeldi olayın olduğu günü şöyle anlatmaktadır:

“...Başmabeynci Tevfik Bey Boğaza çıkmış olan sefain-i harbiyemiz ile Rusya sefaini arasında müsedamat başlamış olduğunu şimdi haber aldığından ve keyfiyetin Zat-ı şahaneye aksetmesi ihtimalinden bahisle her halde hakikatı öğrenmemiz lazım geleceğini söyledi. Hakikatı anlamak için ya Enver Paşa'ya veya Cemal Paşa'ya müracaat olunmak icap ediyordu. Enver Paşa'nın konağına telefon ederek paşayı aradıksa da yatmış olduğu cevabını verdiler. Cemal Paşa'yı aradığımız halde onun da bir ziyafete med'uv bulunduğunu söylediler. Bu cevapların müretteb olduğu malumdu; fakat bizim için başka vasıta-i istitla yoktu. Sabahleyin bayram alayı icra olunacağından erkence saraya gittik. Vükela dahi birer birer toplandırsa da onlarda vak'a dan haberdar değillerdi. Enver ve Cemal'larla Tal'at Bey gelince hakikat-ı vukuata ittila hasıl oldu” (Türkgeldi, 1949: 129).

Durum oldukça karmaşık bir haldedir ve ülke adım adım hiç de istemediği bir savaşın içine sürüklenmektedir. Türkgeldi bundan sonra sadrazamın içinde bulunduğu durumu anlatmaktadır. Gerçekten de yaşanan gelişmelerden en fazla etkilenenlerin başında Sait Halim Paşa gelmektedir. Türkgeldi devamında şöyle demektedir:

“ O gün Said Halim Paşa saraya gelmeyip rahatsız bulunduğu dair başkıtabete bir tezkire-i hususiye gönderdi. Tezkireyi Zat-ı şahaneye takdim eylediğimde hatırını istifsar ve gaybubetinin esbab-ı hakikiyesini tahkik için ikinci mabeynci Nüzhet Bey'i müşariünileyhin Yeniköy'deki sahilhanesine izam eyledi. Bayram alayı ve muayede resmi Sadr-ı azam mevcut olmadığı halde icra kılındı. Vukuat Sadr-ı azamın daire-i ittilaı haricinde cereyan eylemiş olduğundan buna kesb-i vukuf edince canı sıkılarak istifayı tasmim eylemiş ve o gün saraya gelmeyip

merasimde hazır bulunmamıştır. Muayede resminden sonra vükela müşaririleyhin yalısına giderek ve ısrar ederek istifadan vazgeçirmişleridir.” (Türkgeldi, 1949: 129).

Sait Halim Paşa savaşa katılmanın kaçınılmaz olduğunu bilmekle beraber, Almanların istedikleri zamanda ve istediği biçimde girilmesinden rahatsız olmuştur. Çünkü ona göre savaşa girme zamanının Osmanlı Devleti kendisi tarafından karar verilmesi gerekliliğine inanmaktadır (Türkgeldi, 1949: 129-130).

Osmanlı Devleti'nin savaşa girme süreci oldukça sancılı geçmiş, devlet mümkün olduğunca tarafsız kalmaya çalışmış, ancak bu uluslar arası siyaset ve coğrafi konum nedeniyle mümkün olmamıştır. Bu dönemde etkin görevlerde bulunanlar daha sonra, kaleme aldıkları hatıralarında, Osmanlı Devleti savaşa girmek istemediğini belirtmişlerdir.

1914 Ramazan'ının arefe günü, Karadeniz Donanması ile Amiral Souchon arasında bir muharebe olmuş ve “Goben” Rus sahillerini bombardıman etmiştir. Bu olay sadrazamı oldukça heyecanlandırmıştır. Yaşananlardan açıkça çoğu kimsenin haberi olmadığı anlaşılmaktadır. Gerçi pek çok kişi en azından Enver Paşa'nın bunu bildiğini düşünmektedir. Bayram günü, önde gelen nazırlar Halil Bey'in evinde toplanmış ve durumu müzakere etmişlerdir. Burada Talat Bey, Enver Paşa'yı haberi olup olmadığı konusunda sıkıştırmış, fakat Enver Paşa önceden haberdar olmadığı konusunda yemin etmiştir (Kabacalı, 2009: 30). Halil Bey anılarında Enver Paşa'yı 22 Mayıs 1921 de Roma'da gördüğünü, bu durumu sorduğunu, fakat Enver Paşa'nın kendisine, olaydan habersiz olduğunu anlatmaktadır (Arar, 1986: 208). Fakat Cavit Bey anılarında, Talat Bey'in değilse bile Enver Paşa'nın bu olayı bildiğini söylemektedir (Tanin, 18 İkinciteşrin 1944).

Bu durum üzerine istifa etme kararı veren sadrazam, Enver Paşa ve Talat Bey'in böyle bir saldırı emri vermedikleri konusunda ikna olunca istifadan vazgeçmiştir (Arar, 1986: 206). Sadrazam bir de duyduğu üzüntüyü ifade eden bir yazı yayımlamıştır.

Bayramın üçüncü günü sadrazamın evinde bir toplantı yapılmış ve nasıl bir yol izleneceği tartışılmıştır. Nazırların çoğu savaşa girmeme taraftarı olduğu için,

durumun idare edilmesi yönünde bir karar alınmıştır. Ayrıca maliyenin durumunun bozukluğundan ötürü, Maliye Nazırı Cavit Bey oldukça temkinli davranmakta, Talat Bey de çoğunlukla Enver Paşa gibi düşünmekle beraber zaman zaman ciddi tereddütler yaşamaktadır. Halil Bey ise pek çok kararda olduğu gibi bunda da Talat Bey ile aynı tarafta saf tutmuştur.

Osmanlı Devleti adım adım savaşa giderken içerde de kabinede ciddi sorunlar yaşanmaya başlanmıştır. Özellikle Maliye Nazır'ı Cavit Bey, tüm bu gelişmelerin dışında tutulmuş olmanın burukluğunu yaşamaktadır. Almanlar ile yapılan müttefiklik antlaşmasının kendisine sonradan haber verilmesi onu ciddi şekilde rahatsız etmiştir. Harbin bir emri vaki gibi olması üzerine görevden çekilme kararı almış, aynı zamanda sadrazamın kendisini de istifaya ikna etmeye çalışmıştır. Fakat sadrazam Sait Halim Paşa'nın böyle kritik bir dönemde arkadaşlarını yüz üstü bırakmak istemediği anlaşılmaktadır.

Cavit Bey'in dışında, diğer nazırlardan birkaçının daha çeşitli gerekçelerle istifa ettikleri görülür (Yalçın, 1937: 117). Bunlardan, Posta ve Telgraf Nazırı Oskan Efendi, savaşa karşı olduğu için, Osmanlı Devleti'nin savaşa girişini uygun gören bir kararnameyi imzalamayacağını söyleyerek istifa etmiştir. Ziraat ve Ticaret Nazırı Süleyman Elbüstani Efendi, Sulh-ı Beynelmilel "*Uluslar Arası*" cemiyeti azası olduğu gerekçesiyle genel harbe karşı olduğunu belirtmiş ve istifa etmiştir. Nafia Nazırı Çürüksulu Mahmud Paşa ise daha başka bir nedenden dolayı, kabinede kendine karşı bir güvensizlik olduğu kanaatine vararak istifasını vermiştir.

Geri kalan nazırlar, başta sadrazam Said Halim Paşa, Şeyhülislam Hayri Efendi, Harbiye Nazır'ı Enver Paşa, Dahiliye Nazır'ı Talat Bey, Bahriye Nazır'ı Cemal Paşa, Adliye Nazır'ı İbrahim Bey, Maarif Nazır'ı Şükrü Bey ise savaşa girilmesinin kaçınılmaz olduğunu belirtmişler, "*Allah'ın inayetine, Peygamber'in yardımına ve Padişah'ın talihine güvenerek*" harp halinin kabulünün zaruri olduğuna ilişkin bir tutanak düzenleyerek imzalamış ve padişaha göndermişlerdir (Kabacalı 2009: 162). Bir süre sonra da Ayan ve Mebusan Meclis'i toplanarak büyük bir çoğunlukla savaşa girilmesini kabul etmiş, böylece ülkeyi geri dönülmez bir yola sokmuştur.

Tüm bunlar yaşanırken, Cavit Bey Wangenheim ile yaptığı bir görüşmede Osmanlı Devleti'ni savaşa girmesi konusunda sıkıştırmanın haksızlık olduğunu söylemiş, ona “*sizin kırk yılda yaptığınız hazırlığı bizden kırk günde yapmamızı bekliyorsunuz*” diyerek böyle bir şeyin mümkün olamayacağını aktarmıştır (Tanin, 4 İkciteşrin 1944). Fakat savaş kararının hazırlandığı gün toplantıda değildir. Özellikle Almanlarla yapılan ittifak antlaşmasından sonradan haberdar edilmesine bozulmuş olduğu için Talat Bey' e istifa etmek istediğini bildirmiştir.

Cemal Paşa, anılarında, savaşa girilmesine karşı olmasına rağmen, gelen noktada çaresiz kaldığı için karara onay verdiğini söylemektedir. Cemal Paşa da tıpkı Cavit Bey gibi Almanlarla yapılan ittifakı sonradan öğrenmiş, ama istifa etmediği gibi Cavit Bey'in istifasını da eleştirmiştir. Karadeniz'de yaşanan olaydan önce Cavit Bey'in tereddütlerinin artık bir geçerliliğinin olmadığına inanmaktadır; çünkü artık kabineden ayrılrsa bile ülkeyi savaşa sürükleyenler arasında anılacağı için hiçbir şeyin değişmeyeceğine inanmaktadır.

Cemal Paşa'nın bu şekilde eleştirdiği Cavit Bey, alınan önemli kararlardan, sonradan haberdar olmasını bir türlü hazmedememiş, istifasından sonra yerine Halil Bey'in görev almasını istemiştir. Halil Bey'in bütün önemli kararlarda yer aldığını, bundan dolayı da ülkenin kaderini etkileyecek bir dönemde daha aktif bir görevde olması gerektiğini belirtmiştir. Bu teklife Halil Bey, Meclis Reisi olması nedeniyle sıcak bakmamış, ayrıca siyaseten de böyle bir şeyin doğru olmayacağını savunmuştur (Tanin, 25 İkciteşrin 1944).

Aslında, Cavit Bey'in de dediği gibi, Halil Bey o dönemde yürütülen pek çok önemli işte Enver Paşa ve Talat Bey'den hemen sonra gelmektedir. Öyle ki, kabinede yer almamasına rağmen, pek çok nazırın haberinin bile olmadığı gelişmelerin içinde Halil Bey'i de görmekteyiz. Bu nedenle gerek ittifak görüşmelerinde gerekse Almanya ile yürütülen borç alma meselesinde Halil Bey'in de yer almıştır (Tanin, 26 İkciteşrin 1944). Bu tip kritik süreçlerde Halil Bey'in tercih edilmesinde uzlaşmacı karakterinin, olaylar karşısındaki sakin tavrının, yumuşak huylu ve güler yüzlü olmasının (Yalçın, 1936, s.9) etkisi büyük olmuştur. Fakat Halil Bey'in kişiliğinde eleştirilebilecek en önemli bir yan varsa, o da önemli konularda bireysel tavrını ortaya koymaktan uzak durmaya çalışmasıdır. Savaşın

ülkeye vereceği zararı çok iyi bilmesine rağmen Enver Paşa ve Talat Bey gibi onun da savaşa girmek isteyen gruba dahil olması bu duruma örnek sayılabilir (Bayur, 1991: 197). Bu grup artık savaş boyunca etkinliğini sürdürecektir, Sadrazam da dahil olmak üzere diğer nazırlar bu grubun aldığı kararların uygulayıcısı haline gelecektir.

3.2. Savaş Kararının Alınması ve Halil Bey

Osmanlı Devleti'nin böyle büyük ve yıkıcı savaşa girerken yönetim düzeyinde oldukça çalkantılı bir durumda olduğu, sonraki gelişmelere bakıldığında açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Böylesine önemli zamanda, kararların neredeyse tesadüfler sonucu ve biraz da Almanların etkisiyle alınmış olması, Osmanlı Devleti için ileride felaketle sonuçlanacak, altı yüz yıllık bir imparatorluk bu sürecin sonunda hazin bir şekilde tarih sahnesinden çekilecektir. Böyle olağanüstü anlarda bireylerin olayların gidişini etkilemesi sıkça görülen tarihsel bir gerçektir. Osmanlı Devleti'nin bu savaşa dahil olmasındaki asıl sorumluluk tartışmasız biçimde Enver Paşa'nın omuzlarındadır. Bu tespit, abartılı olmakla birlikte yanlış da sayılmaz. Ancak koca bir imparatorluğun savaşa sokulmasını sadece bir kişinin omuzlarına yıkmak da bir haksızlığı beraberinde getirmektedir; çünkü Enver Paşa ülkenin bu savaşa, üstelik Almanlarla birlikte girilmesi konusunda en kararlı kişiliği temsil etmektedir (Bayur, 1991: 194). Fakat şu gerçeği de belirtmek gerekir ki, Osmanlı Devleti daha başından itibaren diğer Avrupa devletleriyle ittifak görüşmeleri yapmış, fakat bunlardan bir sonuç elde edemeyince, uluslar arası koşulların da dayatmasıyla, Almanlara yakınlaşmak zorunda kalmıştır. Denilebilir ki Almanlarla yapılan ittifak, Alman hayranlığının da ötesinde, bir zorunluluk sonucu gerçekleşmiştir. Cemal Paşa anılarında, Talat Bey ile geçen bir konuşmasında durumu şöyle anlatmaktadır:

“Fransa’dan döndüğüm günlerden birinde idi. Talat Bey bana Paşa, Almanya bize şu ve şu şartlar çerçevesinde bir ittifak teklif ederse ne dersin, kabul eder misin? İşte gördün ki Fransa’dan hayır yok. Fransa olmadığına göre Almanya’yı da reddeder misin? Cevaben Türkiye’yi tek başına kalmaktan kurtaracak olan böyle bir ittifakı hemen kabul ederim” (Kabacalı, 2006: 130).

3.3. Yavuz ve Midilli Olayı

Birinci Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti'nin bu savaşa dahil olma şekli ile ilgili en önemli olaylardan biri de, Yavuz ve Midilli olayı olarak da bilinen gelişmedir. Goeben ile Breslau adlı iki Alman gemisi 11 Ağustos sabahı kendilerini takip eden İngiliz donanmasından kaçarak Çanakkale önüne gelmiş, takip edildikleri gerekçesiyle Boğazlardan geçmek için izin istemiştir. Gemilerin bu isteği, hem İngiliz ve Fransızlarla hem de Almanlarla iki yönlü bir krize neden olmuştur. Cemal Paşa anılarında yaşanan krizi şöyle anlatmaktadır:

“Mesele cidden pek nazikti. Düşman taraflardan birine mensup iki harp gemisi, Osmanlı sularına sığınmıştı. Tarafsızlık kurallarına göre bizim, 24 saat içerisinde bu harp gemilerini karasularımızı terke zorlamaya, ya da bütün silahlarından arındırarak bir limanda ikamet ettirmeye mecburduk. Oysa biz hakikatte Almanya'nın müttefiki olduğumuzdan, bu gemileri düşmana teslim etmekle eş olan birinci yolu tutamazdık. Bu hem menfaatlerimize, hem vazifelerimize aykırıydı. İkinci yola ise, Almanların yanaşmayacakları muhakkaktı. Bu halde, 24 saat⁵ sonra, itilaf devletleri bu hareketimizi casus belli⁶ sayarak bize harp ilan edebilirlerdi.” (Kabacalı, 2006: 145).

Cemal Paşa'nın da belirttiği gibi, bu durum gerçekten de Osmanlı Devleti için oldukça kritik bir hal almıştır. Bir iki saatlik müzakereden sonra, gemilerin geçici olarak, -görünüşte de olsa- silahtan arındırılmasının Almanya hükümetinden rica edilmesine karar verilmiş, bu kararın Alman büyükelçisine bildirilmesi için Halil ve Talat Beyler görevlendirilmişlerdir (Kabacalı, 2001: 145). Bunun üzerine Talat ve Halil Beyler elçi Wangenheim'in yanına gitmişler, fakat imparatorluğu ait olan bu gemilerin silahlarının alınmasını kesinlikle kabul etmeyeceğini belirten elçiyle görüşmelerinden bir sonuç alamamışlardır (Arar, 1986: 190).

⁵ Talat Paşa ise anılarında bu süreyi 48 saat olarak vermiştir. Bkz,Alpay Kabacalı, **Talat Paşa'nın Anıları**, İş bankası yay., İstanbul, 2009, s.14.; Halil Bey de anılarında bu süreyi Cemal Paşa gibi 24 olarak vermiştir. Bkz. İsmail Arar, **Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше'nin Anıları**, Hürriyet Vak. yay., İstanbul, 1986, s.190.

⁶ Savaş nedeni saymak

Durum bu derece karmaşık bir haldeyken Halil Bey devreye girer ve iki tarafında itiraz edemeyecekleri bir çözüm sunar. Buna göre gemiler, Almanya tarafından Osmanlı Devleti'ne satılmış gibi gösterilecek, İngiliz ve Fransızların tepki göstermesi önlenecektir. Teklif çoğu kimse tarafından olumlu karşılanmış, bir tek Cemal Paşa, bu durumun tarafsızlığa aykırı olup olmadığı konusundaki tereddütlerini Halil Bey'e iletmiştir. Halil Bey de cevap olarak, "*Müstahzarat-ı hukukiyeme nazaran bitaraflar beyneldüvel hukukça muhariblerden birisinin kuvvetini arttırmamakla mükelleftir. Bunda ise arttırma yok, bilakis eksiltme vardır.*" (Arar, 1986: 190) diyerek Cemal Paşa'nın kaygılarını gidermiştir.

Bu karardan sonra Halil Bey elçinin yanına gitmiş, kısa bir tartışma ve tereddütten sonra, teklifi elçiye kabul ettirmiştir. Böylece hem Almanlar hem de İngilizler için en uygun çözüm bulunmuştur (Kabacalı, 2009: 28; Arar, 1986: 190; Kabacalı, 2006: 145)⁷.

Sorunun çözülmesine en fazla sevinenlerden biri hiç kuşkusuz Bahriye Nazırı Cemal Paşa olmuştur; çünkü mesele en azından şimdilik halledilmiş, Osmanlı Devleti bu hamleyle birkaç ay daha savaşın dışında kalmayı başarmıştır. Ne var ki bu gemiler bir süre sonra Karadeniz'e açılarak Rus limanlarını topa tutacak ve pek çok insanın haberi bile olmadan Osmanlı Devleti Büyük Savaş'a katılmış olacaktır.

3.4. Savaş Sırasında Halil Bey

Yirminci yüzyılın en büyük felaketlerinden biri sayılan, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle birlikte de oldukça büyük bir alana yayılmış olan I. Dünya Savaşı imparatorluklar çağını da sona erdirmesi bakımından oldukça önemlidir. Bu tip büyük dönüşümlerin yaşandığı dönemlerde, buldukları konumları nedeniyle bazı kişilerin de önemli roller oynadığı görülür. Halil Bey de bu sancılı dönemde çeşitli şekillerde olaylara dahil olmuş ve karar alma süreçlerine katılmıştır. Bu nedenle,

⁷ Halil Bey'in anıların Alman elçisiyle yapılan bu görüşmede sadece kendisinin olduğuna dönük bir anlatım vardır. Oysa Talat Paşa'nın anılarında bu görüşmeye Talat ve Halil Bey'in ikisinin gittiğini söylenmektedir. Kabacalı, **Talat Paşa'nın Anıları...**, s. 145.

kabinede yer almamasına rağmen, Osmanlı Devleti'nin sonunu hazırlayan bu savaş döneminde o da etkin kişiler arasında yer almıştır.

Halil Bey I. Dünya Savaşı başlamadan hemen önce Meclis-i Mebusan Reisliğine seçilmiştir. 1 Mayıs 1330 (14 Mayıs 1914) tarihinde olağanüstü toplanan Meclis-i Mebusan, 20 Mayıs 1914'de Halil Bey'i reisliğe seçmiştir (BOA, MV 235/73). Mecliste kullanılan 181 oyun 180'ini Halil Bey almıştır (MMZC, İctima-i Fevkalade, D. 3, C. 1, İ. 3, s. 21). I. Dünya Savaşı başladıktan sonra 1 Kanun-i evvel 1330 (14 Aralık 1914) tarihinde yeniden toplanan Meclis-i Mebusan, reisliğe yine Halil Bey'i seçmiştir (BOA, MV 237/192). Halil Bey savaşa ilişkin pek çok önemli toplantıda bizzat bulunmuş ve görüşlerini belirtmiştir. Osmanlı Devleti savaşa girdikten sonra donanmanın güçlendirilmesi için bir bağış kampanyası düzenlenmiştir. Kampanyaya katılanlar *Osmanlı Donanma Cemiyeti*'nce bağış oranlarına göre altın, gümüş, nikel ve tunçtan *Donanma Madalyası* ile ödüllendirilmişlerdir. Halil Bey de 18.150 kuruşluk yüksek bir miktar bağış ile altın Donanma Madalyası almıştır (BOA, İ.TAL İrade No: 34).

1914'te, Meclis açılışında padişahın söylevi (Nutm-u İftitahi) ve Halil Bey'in mecliste yaptığı konuşma meclis üyeleri üzerinde oldukça etkili olmuştur (Tunaya, 2000: 602). Yeni reis seçilen Halil Bey konuşmasında oldukça etkili ve sert sözler kullanarak savaşla ilgili düşüncelerini açıklamıştır. Savaşın Avusturya-Macaristan ile Sırbistan arasında başlamışken, bütün Avrupa'ya yayıldığını belirtmiş, Rusya'nın ve Almanya'nın da savaşa dahil olduğunu aktarmıştır. Halil Bey'e göre –"Nutm-u Hümayun'da da belirtildiği gibi- devlet düşmanlar tarafından savaşa zorla sokulmuş, Balkan Savaşı'nın bitiminden hemen sonra yeni bir savaşa girilmesinden dolayı millet büyük fedakarlıklar yapmaya mecbur bırakılmıştır. Savaştan galip çıkılacağına olan inancını belirten Halil Bey meclis üyelerini cesaretlendirmiş, ayrıca Almaların savaşı kazanacaklarını ve Fransa ile İngiltere'nin savaştan sonra Osmanlı Devleti ile birleşeceklerini söylemiştir (MMZC, D.3, C.1, İ.1, s.5). Sözleri sık sık alkışlarla kesilen Halil Bey konuşmasını şu şekilde bitirmiştir:

"Muazzaz Refiklerim, Harpte, bazı milletler intikamını, bazıları zaferlerini, bazıları da cezalarını bulur. Bu muharebede biz, muzaffer olarak hak ve intikamımızı, Ruslar ve müttetikleri herhalde cezalarını bulacaklardır. Büyük bir

imani zaferle vazifesini fedakarane ifa eyleyen ordu ve donanmamıza ve müttefiklerimizin cesur ve fedakar ordularına tevcihi nazar eyleyerek gazilere ihtiramlar ve şühedaya fatihalar gönderirim. Tekrar, mazharı itimadınız olduğumdan dolayı, arzı teşekkürle cümlenize beyanı hoşamede eylerim". (MMZC, D. 3, C1. İ.1, 5).

Konuşmasının genel hatlarına bakıldığında Halil Bey'in meclis üyelerini savaşa girilmesi konusunda etkilemeye çalıştığı açıkça görülmektedir.

Halil Bey Birinci Dünya Savaşı'nın son zamanlarına doğru, Talat Bey kabinesinde Adliye Nazırlığı görevini ve Şuray-ı Devlet Reisliği görevlerini yürütmektedir. Savaşın sonuna doğru Rusya da meydana gelen devrim sonucunda savaştan çekilmiş, Brestlitovsk Antlaşması ile Batum, Kars, Ardahan ve Artvin gibi yerler Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştır. Fakat Ruslar o bölgede bulunan Ermeni, Gürcü ve Azerbaycan ile ayrı olarak görüşülmesini belirtmişlerdir. Bu görüşmeleri yürütmek üzere Halil Bey başkanlığında bir heyet gönderilmesine karar verilmiş, görüşmeler sonucunda adı geçen devletlerin kurulması karara bağlanmıştır (Menteşe, 1950: 15).

İtilaf güçlerinin savaşı kazanacağını anlaşılması üzerine kabinede de, savaşa devam konusunda fikir ayrılıkları yaşanmaya başlanmıştır. Müttefiklerin yavaş yavaş yenilgiyi kabul ettikleri bu sırada hükümette de savaşa ilgili nasıl bir yol izleneceği tartışmaları başlamıştır. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu antlaşmanın yollarını ararken Bulgarların da artık savaşma gücünü yitirdiği görülmektedir. Bunun sonucunda Bulgarlar 29 Eylül 1918 tarihinde itilaf güçleriyle mütareke anlaşmasını imzalayarak savaştan çekilmişlerdir. Bu gelişmeler üzerine kabine toplanmış ve nasıl davranılması gerektiği konusunda nazırların düşünceleri anlaşılmaya çalışılmıştır. Yapılan toplantıda Adliye Nazırı Halil Bey, Maarif Nazırı Dr. Nazım Bey ve Enver Paşa harbe devam edilmesi yönünde görüş bildirmişler,

ayrıca anlaşma esaslarının belli olmamasından dolayı hükümetin istifa etmesini doğru bulmadıklarını söylemişlerdir.⁸

Harp dönemi kabinesi olan Talat Paşa hükümeti istifa etmiş, yerine Müşir Ahmet İzzet Paşa hükümeti kurulmuştur. Böylece Adliye Nazırı ve Şuray-ı Devlet Reisliği görevini sürdüren Halil Bey'in de görevleri son bulmuş, yeniden Meclis Reisliği'ne seçilmiştir. Bu görev Halil Bey'in Osmanlı Devleti döneminde üstlendiği son görev olmuştur.

⁸ Bu anlaşılır bir durumdur; çünkü nazırların bir kısmının, Suriye-Filistin Cephesinde yaşanan olumsuz gelişmelerden sonra istifalarını hazırladıkları bilinmektedir. Bkz. Celal Bayar, **Ben de Yazdım**, c. 1, Baha Matbaası, İstanbul: 1967, s.17.

4. BÖLÜM

MÜTAREKE DÖNEMİ VE HALİL BEY

4.1. Halil Bey'in Mütareke Dönemi Meclis-i Mebusan Reisliği

Sultan Mehmet Reşad'ın 3 Temmuz 1918 tarihinde ölümü ile birlikte Osmanlı Devleti tahtına VI. Mehmed Vahideddin geçmiştir. 6 Temmuz 1334 (1918) tarihinde Talat Paşa sadrazamlığında oluşturulan yeni kabinede Halil Bey de görev almıştır. Halil Bey hem Şura-yı Devlet Reisliğine hem de Adliye Nazırlığına getirilmiştir (BOA, DUİT 9/28). Bu sırada artık I. Dünya Savaşı'nın sonuna gelinmektedir. Mondros Mütarekesi'nden hemen önce 10 Ekim 1918 Perşembe günü Meclis-i Mebusan çalışmaya başlamıştır. Meclis-i Mebusan Riyaseti için yapılan seçimlerde Halil Bey en yüksek oyu alarak reisliğe seçilmiştir (Türkgeldi, 1949: 165). Meclis-i Mebusan Reisi seçilmesinden dolayı, daha önce yürüttüğü Şura-yı Devlet Reisliği ve Adliye Nazırlığı görevlerinden çekilmek durumunda kalan Halil Bey'in yerine bu görevlere Ticaret Ziraat Nazırı Mustafa Şerif Bey vekalet etmiştir (BOA DUİT 9/35).

Yapılan seçimlere 131 kişi katılmış, Halil Bey 70 oy, Fethi Bey ise 53 oy almıştır. (MMZC, D.3, C.1, İ.1, s.4). İttihat ve Terakki grup kararı almış olmasına rağmen Fethi Bey'in bu kadar oy almış olması fırkada çatlaklar olduğunun da göstergesi kabul edilebilir. Her ne kadar Fethi Bey'e oy vermiş olanların büyük çoğunluğunun gayrimüslim mebuslardan olduğu düşünülse bile yine de fırka içinden 30-40 kişinin muhalefet ettiği görülmektedir (Tanin, 11 Ağustos 1944). Bu muhaliflerin bir kısmı, aynı zamanda fırkadan da ayrıldıklarını belirtmişlerdir. İsmail Canbulat da ayrılan mebuslar arasındadır.

Halil Bey seçildikten sonra milletvekillerine bir teşekkür konuşması yapmıştır. Oğlu o gün mecliste yaşananları şu şekilde aktarmıştır:

“Tarihin cilvesine bakın ki, harbe girerken Meclis Reisliğinde bulunan babam, harpten mağlubiyetle çıkışımızda tekrar reisliğe intihabı dolayısıyla bir nutuk söylemek mecburiyetinde kalıyordu. Muharebe başlangıcında söylediklerini

şimdi ne suretle tefsir edecek, bu feci mağlubiyeti nasıl izah edecekti? O gün bende mecliste riyaset odasında bulunuyordum. Sabık Sadrazam Talat Paşa ile ikisi, Fındıklı Sarayı'nın geniş pencereleri önüne oturmuşlar, boğazı seyrediyorlar, gözlerinde yaşlarla derin derin düşünüyorlardı.” (Menteşe, 1950: 16).

Halil Bey, reis seçilmesi nedeniyle mecliste yapacağı konuşmayı Talat Paşa'ya okumuş ve onun düşüncelerini almak istemiştir. Halil Bey'in konuşmasını dinleyen Talat Paşa'nın söylediklerini yine oğlu Nahid Mentеше şu şekilde aktarır: *“Derin derin içini çekti. Göz pınarlarında toplanan bir damla yaşı sildikten sonra, kendine has olan o demokrat tavrı ve halk şivesiyle: Sen kıvrırısın Halil dedi ve oradan çıktı.”* (Menteşe, 1950: 17).

Nahid Mentеше'nin aktardıklarından, ittihatçıların belki de ülkeyi böyle bir felakete sürüklemekten dolayı oldukça pişman oldukları anlaşılmaktadır.

Halil Bey konuşmasında belki de savaş nedeniyle yaşanan moral bozukluğundan dolayı, milletvekillerinin moralini düzelterek sözler söylemiştir. Halil Bey konuşmasına kendisini yeniden başkanlığına seçen meclise teşekkür ederek başlamış, Birinci Dünya Savaşında cephelerde gösterilen kahramanlıkları anlatarak bu savaşla Osmanlı Devleti'nin sadece kendi varlığını değil insanlık ve medeniyeti de koruduğunu söylemiştir. Osmanlı Devleti savaşa girmemesi halinde Rus Çarı'nın hala etkinliğini sürdüreceğini ayrıca Avrupa'nın Rus hakimiyeti altına gireceğini öne sürmüştür. Halil Bey devletin bu savaşa girmekle bir bakıma Avrupa'yı Rus istilasından koruduğunu iddia etmiştir. Halil Bey'in konuşmasının geneline bakıldığında Rus karşıtlığının esas alındığı görülmektedir. Konuşmasının bütününde Rus Çarlığı'nın yıkılmasıyla dünyanın büyük bir dertten kurtulduğu aktarılmıştır (MMZC, D.3, C.1, İ.2: 8-9).¹

Halil Bey teşekkür konuşmasında, dört yıl boyunca kahramanca savaşıldığını, başta Çanakkale olmak üzere pek çok cephede başarılı mücadeleler verildiğini belirtmiştir. Özellikle Çanakkale ile ilgili kurduğu cümleler büyük alkış almıştır. Halil Bey'in bu konuşmasının dikkat çeken yönü, savaşa girmekle sadece ülke için değil, dünyanın geri kalanı için de önemli işler yapıldığı yönündeki

¹ Konuşma metni için Bkz. MMZC, D.3, C.1, İ.2: 8-9.

açıklaması olmuştur. Yani Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle bir anlamada Avrupa'nın Rus tehlikesine karşı korunmuş olduğunu dile getirmekte, Avrupa'ya yerleşmiş, Boğazlar'ı ele geçirmiş bir Rusya'nın tüm ülkeler için bir tehdit olacağı gerçeğinin altını çizmiştir. Konuşmasını alkışlarla bitirmiştir.

Bu konuşmadan sonra Halil Bey başkanlığında Reis Vekilliği seçimlerine gidilmiştir. Yapılan oylama sonucunda birinci Reis Vekilliğine 93 oy alan Hüseyin Cahit Bey, ikinci Reis Vekilliğine ise 95 oy alan Mehmet Fevzi Paşa seçilmiştir. Ardından da Katip Üye seçimlerine geçilmiştir (MMZC, D.3, C.1, İ.2: 9-10).

Halil Bey daha sonra padişah tarafından huzura kabul edilir. Ancak padişahın yeni kabinenin oluşturulması sırasında kendisini dışlayarak yalnızca Ayan Reisi Ahmet Rıza Bey'i kabul etmesi Halil Bey'i, mebuslar arasında tartışmalara neden olacağı kaygısından dolayı, öfkelenmiştir. Bunun üzerine Başmabeyinci olan Lütfi Simavi Bey'den durumu padişaha anlatmasını, ancak bu isteğin kendisinden geldiğini söylememesini istemiştir. Öyle anlaşılıyor ki Lütfi Simavi Bey kısa süre sonra padişahla görüşmüştür; çünkü bu konunun konuşulduğu günün öğleden sonrası Lütfi Simavi Bey padişahın Halil Bey'i saraya davet ettiğini telefonla bildirmiştir (Arar, 1986: 233). Bunun üzerine Halil Bey saraya gider ve padişahla harem dairesinde görüşür. Padişah, kendisine Lütfi Bey ile yaptığı konuşmayı hatırlatır ve bir isteği olup olmadığını sorar; Halil Bey'den "Hayır" cevabını alınca da, Lütfi Bey'le geçen konuşmayı kastederek, kendisinin Ayan Reisi Ahmet Rıza'yla yaptığı görüşmenin kabine oluşturulmasına yönelik olmadığını, ayrıca Kanun-u Esasi'nin de böyle bir zorunluluk gerektirmediğini belirtir. Halil Bey cevap olarak şunları söyler:

"Hiçbir Kanun-u Esasi'de devlet reisleri için böyle sarih hüküm yoktur. Fakat bu parlamenter devlet şeklinin zaruri bir neticesidir. Devletimizin bugünkü şekli de parlamenter saltanat-ı meşrutedir. Sadrazam atamanız کافی değildir. Payidar bir hükümet kurabilmek için Sadrazam'ın Meclis'ten itimat alması şarttır. Onun için her devlet reisinin yaptığı gibi Zat-ı Şahaneniz de Meclis'teki temayülleri öğrenmek için Ayan ve Mub'usan reisleriyle istişareye mecbursunuz." (Arar, 1986: 233-234).

Halil Bey'in bu çıkışı üzerine padişah biraz da sert bir şekilde “*padişaha yeminini bozdun, denir mi?*” diyerek çıkmıştır. Konuşmaların tonuna bakıldığında görüşmede sert bir havanın estiği görülmektedir.

Halil Bey, 10 Ekim 1918 tarihinden, meclisin padişah iradesiyle kapatıldığı 21 Aralık 1918 tarihine kadar meclis reisliği görevini yürütmüştür. Görevde kaldığı bu kısa süre aynı zamanda, Osmanlı Devleti için pek çok önemli gelişmenin yaşandığı bir tarihsel süreç olmuştur.

4.2. İttihat ve Terakki'nin Yargılanması ve Halil Bey

Osmanlı Devleti ordularının savaşta yenilmesi üzerine Talat Paşa istifa etmiş, böylece 1913'te başlayan bir devrin sonuna gelinmiştir. İttihat Terakki artık mutlak egemenliğini kaybetmiştir. Yeni kabineyi Ahmet İzzet Paşa kurmuş, ancak o da yirmi beş gün dayanabilmiştir. Kısa süren bu dönemde iki önemli olay gerçekleşmiştir. Bunlardan ilki, 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanması, diğeri de ise İttihat Terakki'nin önde gelen liderlerinin yurtdışına kaçmaları olmuştur (Kocahanoğlu, 1998: 23-24). Mütarekeden sonra İttihat ve Terakki son kongresini toplamış, kongre sonunda da kendini feshetmiş, Teceddüt adında yeni fırka kurulmuştur. Kongrenin ertesi günü İttihatçı liderlerin kaçışları İstanbul'a bomba gibi düşmüştür (Kocahanoğlu, 1998: 24). Bu kaçışlardan sonra İttihat ve Terakkiciler aleyhinde büyük bir kampanya başlamıştır. Bu kampanyadan daha çok, yurt içinde kalan ve kabinede bulunan İttihatçılar nasiplerini almışlardır.

Meclisin 3. Devre 5. yasama yılı 10 Ekim 1918 Perşembe günü çalışmaya başlamış, daha önce de belirtildiği gibi, yapılan seçimlerde Halil Bey en fazla oyu alarak meclis reisi seçilmiştir. Meclisin bu yasama yılı oldukça çetin geçmiş, önemli siyasi kavgalara sahne olmuştur. 4 Kasım 1918 günü oturumda Emanuel Efendi (Aydın Mebusu) ilk çıkışı yaparak, Divan Heyeti'nin istifa etmesini istemiştir. Diğer Aydın mebusu Veli Bey ise daha da ileri giderek, sadece Divan'ın istifasının yetmeyeceğini, İttihatçı hükümetin icraatlarına destek olan bu Meclisin de kendini feshetmesi gerektiğini söylemiştir (Kocahanoğlu, 1998: 26). Bu hamleye karşılık olarak Reis vekili Hüseyin Cahit, çoğunluğa dayanarak bu teklifleri bertaraf etmiştir.

Aynı günkü görüşmelerde sıradaki diğer önergelerin en önemlisi sayılan Divaniye (Irak) mebusu Fuat Bey'in verdiği önergedir. Yurt dışına kaçan İttihatçıları itham eden bu önerge kabul edilmiş ve Harp Kabinesi üyelerinin Yüce Divan'a sevkleri kararlaştırılmış, tahkikat görevi ise kura sonucunda Beşinci Şube'ye verilmiştir (Kocahanoğlu, 1998: 26).

1876 Kanun-u Esasisi ve Dâhiliye Nizamnamesi gereğince, Divan-ı Ali'ye (Yüce Divana) sevk edilecek kabine üyelerinin ilk tahkikatları, yani araştırma ve soruşturmaları, daha önceden tespit edilmiş olan Şubeler aracılığıyla yapılıyor ve bu şubelerin raporu genel kurulda görüşülüyor, kabul edilirse bu kişiler yargılanmak üzere Divan-ı Ali'ye sevk ediliyordu. Bu hükümler gereğince, azaların şubelere taksimi Meclisin 10 Ekim 1918 günü ilk celsesinde yapılmış ve Beşinci Şube'nin 44 azası da belirtilmiştir².

Beşinci Şube, ilk toplantısını 6 Kasım 1918 Çarşamba günü yaparak reisliğe Abdullah Efendi (Torun-Kütahya), katipliği de Şemsettin Bey'i (Ertuğrul) seçmiş ve önerge sahibinden gerekli açıklamalar alındıktan sonra, eski kabine üyelerinin teker teker ifadelerinin alınmasını kararlaştırmıştır (Kocahanoğlu, 1998: 30).

Sorgulamaya Sait Halim Paşa'dan başlanmış, sonra sırasıyla eski kabine üyeleri ifade vermeye başlamıştır. Sorgulamada Çürüksulu Mahmut Paşa, İbrahim Bey, Ahmet Nesimi Bey, Halil Bey, Cavit Bey, İsmail Canbulat Bey, Haşim Bey ve Kara Kemal Bey bizzat ifade vermişlerdir. Şeyhülislam Hayri Efendi ile Musa Kazım Efendi ise ifadelerini şubeye yazılı olarak sunmuşlardır. İttihat ve Terakki'nin icraatlarından asıl sorumlu tutulması gereken Enver, Talat ve Cemal Paşalar yurtdışına kaçtıkları için doğal olarak ifadeleri alınamamıştır (Kocahanoğlu, 1998: 32).

Bu sorgulamalar aslında bir dönemi en ince ayrıntısına kadar anlayabilmemiz için önemli bir kaynaktır. Sorgulamalarda başta Sait Halim Paşa olmak üzere diğer ittihatçılara pek çok soru yöneltilmiştir. Halil Bey Meclis-i Mebusan Reisi, Hariciye ve Dâhiliye Nazırı olduğu dönemlere ilişkin sorgulanmıştır. Halil Bey'in sorgulanması 23 Kasım 1918 tarihinde, Sorgu Reisi

² Aza listeleri tamamı için bkz. MMZC, D.3, C.1, İ.1, 1 Teşrinievvel 1334 (1918) , s. 3.

Kütahya mebusu Azmi Efendi ve katip üye Ertuğrul mebusu Şemsettin Bey tarafından gerçekleştirilmiştir. Heyette adı anılanlar dışında on altı tane de aza bulunmaktadır (Kocahanoğlu, 1998: 265).

Halil Bey'e bu sorgulamada on tane soru yöneltilmiştir. Bunlardan ilk üçü ülkenin sebepsiz ve vakitsiz bir şekilde savaşa sokulmasına yönelik olmuştur. Halil Bey verdiği cevapta, nazırların görev yaptıkları döneme ilişkin sorumluluk taşıdıkları, halbuki savaş başladığında kendisinin Meclis-i Mebusan Reisliği görevini yürüttüğünü söylemiş, bu nedenle savaş kararında herhangi bir sorumluluğunun bulunmadığını belirtmiştir. Ayrıca, 11 Ekim 1915 tarihinde Sait Halim Paşa kabinesine Hariciye Nazırı olarak girdiğini, bunun dışındaki döneme ilişkin cevap verme zorunluluğunun olmadığını söylemiştir (Kocahanoğlu, 1998: 267). Diğerlerinin sorgulamalarında olduğu gibi Halil Bey'inkinde de, cevapların oldukça politik olduğu göze çarpmaktadır.

Dördüncü soru, ülkenin savaşa yeteneksiz, dirayetsiz ellerle sokularak kabul edilemeyecek neticelerin alınmasına sebep olunmasıyla ilgilidir. Halil Bey buna cevap olarak, ordunun her türlü hareketinden Başkumandanlığın sorumlu olduğunu ve hiçbir bakanın bu konularda etkisinin olamayacağını belirtmiştir. Bu yüzden bu soruların, konun muhatabı olan Başkumandan vekili ve aynı zamanda Harbiye Nazırı olan kişiye sorulması gerektiğini dile getirmiştir.³ Bunun üzerine mahkeme reisi, sorunun bir diğer fıkrasının savaş dönemi orduda yaşanan suiistimallere ilişkin olduğunu belirtmiş ve bu durumun Meclis-i Vükela'da konu edilip edilmediğini sormuştur. Halil Bey, aynı şekilde sorumluluğun ilgili bakanda olduğunu, bu yüzden de Meclis-i Vükela'da tartışılmadığını söylemiştir. Ayrıca kumandanların herhangi bir suiistimalde bulunup bulunmadıklarını bilmediğini, bulunsalar bile bunun takibinin ilgili nazır tarafından yapılması gerektiğini anlatmış; kendi nazırlığı döneminde yaşanan suiistimallerle ilgili gerekli soruşturmaların ise yapıldığını belirtmiştir. Diğer durumların ilgili nazırlara sorulmasını istemiştir. Halil Bey'in bu cevabı üzerine, kabine üyelerinin birbirinden sorumlu olduklarını söyleyen Ertuğrul mebusu Şemsettin Bey, "Yanlış bir durum karşısında kabine üyelerinin birbirilerini uyarmaları gerekmez mi?" diye bir soru yöneltilmiştir. Halil

³ Halil Bey burada dönemin Harbiye Nazırı Enver Paşa'yı kastetmektedir.

Bey cevap olarak, Enver Paşa'ya orduda yaşanan suiistimallerle ilgili uyarılarda bulunulduğunu, Enver Paşa'nın ise gerekli soruşturmaların yapıldığı yönünde bir cevap verdiğini söylemiştir. Ancak, savaş hali nedeniyle bu durumun basın aracılığıyla duyulmasının moral bozukluğu yaratacağı düşünüldüğünden fazlaca gündeme gelmemesi yönünde özellikle hareket edildiğini de belirtmiştir.

Halil Bey'e yöneltilen sorular arasında diğer önemli konu Ermeni tehciri ile Suriye de Cemal Paşa'nın gerçekleştirdiği tehcir meseleleri olmuştur. Halil Bey Ermeni tehciri kararı alındığında kabinede yer olmadığını, bu nedenle de bu konuda herhangi bir sorumluluğunun olmadığını söylemiştir. Tehcir zamanı zaten Berlin'de bulunduğundan kabinede olmadığı bir zamanda çıkarılmış olan bu kanuna cevap vermek istememiştir. Görüşlerinin ısrarla sorulması üzerine ise, kabineye dâhil olduktan sonra Ermeni muhacirlerle ilgili pek çok girişimde bulunduğunu, özellikle Varteks ve Zöhrap Efendilerin kurtarılmasına ilişkin çok gayret sarf ettiğini, fakat başarılı olamadığını belirtmiştir. Ayrıca Meclis Riyasetin'de bulunduğu dönemde bu konularla yakından ilgilendiğini, Suriye'de yapılan Arap tehcirinden de birinci dereceden Cemal Paşa'nın sorumlu olduğunu söylemiştir.

Halil Bey'e yöneltilen diğer bir soru Adliye Nazır'ı olduğu dönemde Kanun-u Esasi'ye aykırı olarak çıktığı iddia edilen Münakehat ve Müfarekat Kanunu'yla (nikah ve boşanma) ilgilidir. Halil Bey kanunun neden ve nasıl çıkartıldığını açıklamış, Islahat-ı Adliyenin ilk önemli adımı olarak gördüğü kanunu çok önemli bulduğunu söyleyerek kanunu savunmuştur, çünkü bu kanunla Tevhid-i Kuz'at (yargı birliği) sağlanmıştır. Halil Bey bu kanunun önemini şu sözlerle dile getirir: *“Divan-ı Ali'ye (Yüce Divan) gidip mahkum olacaksam, bunu yaptığım icraatlar içinde ki en önemli icraatım olarak sayarım. Ve bununla da iftihar ederim.”*

Halil Bey'e sorulan bir diğer soru da, savaşta stratejik olmayan işler yapılması ve memleketin içine düşürüldüğü durumdan milletin zamanında haberdar edilmemesine ilişkin olmuştur. Halil Bey bu sorunun muhatabının da kendisi değil ilgili nazır olduğunu belirtmiş, savaş halinde belirtilen işlerin yürütülmesinden Erkan-ı Harbiyey-i Umumiye'nin sorumlu olduğunu söylemiştir. Bu cevap üzerine Kudüs-i Şerif mebusu Ragıp Neşâşibi Bey, pek çok yerin kaybedilmesine rağmen,

bu durumun gazetelerde yer almadığını, halbuki hükümetin bundan haberdar olduğunu belirttikten sonra, “Böyle olmasına rağmen Galiçya ve başka yerlere asker gönderilirken, kaybedilen yerler Enver Paşa tarafından gizleniyor muydu?” sorusunu yöneltmiştir. Halil Bey bu soruyu, “Onu Enver Paşa’ya soracaksınız.” diyerek cevaplamıştır. Bunun üzerine Ragıp Bey, bu durumun Meclis-i Vükela’da konu edilip edilmediğini sormuş, Halil Bey ise durumun muhatabına sorulmasının daha doğru olacağını belirtmiştir (Kocahanoğlu, 1998: 283-284).

Halil Bey’e yöneltilen bir diğer soru, İtilaf hükümetlerinin, özellikle Rusya’daki ihtilal’den sonra, yaptıkları barış tekliflerinin reddedilerek ülkenin zor duruma düşürülmesiyle ilgilidir. Halil Bey, nazırlık yaptığı dönemde herhangi bir barış teklifinden haberdar olmadığını, sadece Hariciye Nazırlığı’na vekâlet ettiği dönemde, Berlin elçisinin bu konuyla ilgili bir telgrafının olduğunu; onun da yanlış olmasından dolayı sonrasında tekzip edildiğini söylemiştir. Savaş zamanındaki zor dönemlerde, bir takım insanların haksız kazanç sağlarken halkın yaşadığı zorlukların giderilmesine yönelik tedbirler alınmamasının nedeninin sorulması üzerine, Halil Bey bu konuda gerekli tedbirlerin alındığını, hatta önleyici kanunlar çıkartıldığını belirtmiştir.⁴ Ona göre, eğer bu yönde bir suiistimal yaşanmışsa, yapanlar hakkında gerekli soruşturmanın yapılmış olması gerekir ve bu sorunun da muhatabı ilgili nazırdır. Mahkeme reisi bu cevap üzerine, bir takım şirketlerin kurulduğunu ve memleketin ihtiyaçlarının karşılanması yerine bu şirketlere yardım edildiğini belirtmiştir. Halil Bey ise bu dönemde bazı şirketler kurulduğunu kabul etmekle birlikte bu şirketlere herhangi bir ayrıcalık tanınıp tanınmadığı konusunda bilgisi olmadığını, ayrıca bu şirketlere ayrıcalık veya destek verecek konumda da bulunmadığını belirtmiştir. Diğer bazı üyelerin İaşe Kanunu ile ilgili sordukları sorulara da Halil Bey, o konularda yetkili konumda bulunmadığını söyleyip konunun ilgili nazırlara sorulmasını talep etmiştir.

Görüldüğü gibi Halil Bey sorgulamalarda, hukuk bilgisi sayesinde genelde oyalayıcı cevaplar vermiştir. Aslında sürecin tümü göz önüne alındığında Halil Bey’in sorgulamaları istediği şekilde yönlendirdiği açıkça görülmektedir.

⁴ Halil Bey burada Men’i İhtikâr Kanunu’ndan bahsetmektedir. Savaş dönemlerinde haksız kazanç sağlanmasının oldukça yaygın bir durum olduğu bilinmektedir. Bu kanunlarla özellikle haksız yere para kazanmanın önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Diğer bir soru, hiçbir kanuna dayanmadan basın üzerinde sansür uygulanarak memleketin durumdan habersiz bırakılmasına yöneliktir. Halil Bey, savaşı devletlerde bir takım tedbirlerin alınmasının zorunluluk olduğunu söyleyerek sansürü kabul etmiş, savaş dönemlerinde benzer tedbirler alan Fransa ve Amerika gibi cumhuriyet rejimleri örnek vermiştir. Seferberlikle birlikte İdare-i Örfiyye (sıkıyönetim) ilan edildiğini ve buna bağlı olarak da bazı sansürlerin uygulanmasının, özellikle bazı askeri sırların açıklanmasının yaratacağı sıkıntılardan dolayı, normal olduğunu belirtmiştir. Bunun üzerine Şemsettin Bey, askeri konularda normal olmakla birlikte iç meselelerle ilgili de sansür uygulandığını, hatta hükümetin ilerleyen zamanlarda durumun yanlışlığını anlayarak sansürü kaldırdığını söylemiştir. Halil Bey ise, savaşın başında bunun uygulandığını, fakat kimsenin savaşın bu kadar uzayacağını tahmin edemediğini, bu yüzden de daha sonra siyasi sansürden vazgeçildiğini belirtmiştir. Halil Bey Adliye Nazırlığı döneminde yaptıklarını detaylarıyla anlattıktan sonra tekrar sözü sansür meselesine getirmiş ve bu yönde attığı adımları anlatarak kendini savunmuştur. Fakat mahkeme üyeleri özellikle basın ile ilgili sansür konusunda Halil Bey'e sorular yöneltmeye devam etmişlerdir. Askeri ya da siyasi sansürün bir noktaya kadar kabul edilebileceğini söyleyen Basra Mebusu Hilmi Bey haftalık gazetelerin sıradan yazılardan dolayı haftalarca kapatıldığını belirtip bu durumun Meclis-i Vükela'da tartışılıp tartışılmadığını sormuştur. Halil Bey bu konunun konuşulmadığını belirterek hangi gazetelerden bahsettiğini sormuştur. Hilmi Bey Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad adlarını verip savaştan önce bütün İslam toplumlarına gönderilen bu gazetelerin kapatılmasının doğru olmadığını söylemiştir. Halil Bey bu gazeteleri kapatan ya da durduranların, sansürü yapanlar olduğunu ve bunların Meclis-i Vükela'da konuşulmadığını belirtmiştir. Ayrıca her gün çıkan makaleleri kontrol etmenin de kendi vazifesi olmadığını, zaten böyle bir şeyi yapmak istese de ilgili nazırın buna izin vermeyeceğini söylemiştir.

Kudüs-ü Şerif mebusu Ragıp Neşâşibi Bey, Halil Bey'in Heyet-i Vükela'ya verdiği layiha üzerine Divan-ı Harb'lerde bulunan üç bin küsur tutuklunun Mehakim-i Adliye'ye devredildiğini söylediğini, Adliye Nezareti'ne geçmeden evvel ceraim-i adiyeden (adi suçlar) dolayı mahkum edilmiş kimselerin de bu

mahkemelere devredilip edilmediğini sormuştur. Halil Bey bu soruya devletin mahkemeleri tarafından verilen hüküm kesinleşmişse devrin yapılamayacağını söyleyerek cevap vermiştir. Ragıp Neşâşibi Bey ise verilen hükümlerin Divan-ı Harb usullerine aykırı olduğunu savunarak hükümlerin de kaldırılması gerektiğini söyleyince, Halil Bey kesinleşmiş bir ilanının kanuna aykırı olamayacağını savunarak karşı çıkmıştır (Kocahanoğlu, 1998: 289-290).

Halil Bey'e sorulan son soru, -Teşkilatı Mahsusa kastedilerek- ülkede idari karışıklık meydana getirmek, can, mal ve ırza musallat bir takım çetelere destek vererek oluşan facialara katkıda bulunmakla ilgilidir. Kendi nazırlığı döneminde böyle bir yapılanmadan haberi olmadığını söyleyen Halil Bey düzenli ordu birlikleri dışında kumandanların bu tür çetelerden faydalanıp faydalanmadıkları konusunda bilgisi olmadığını belirtir. Ragıp Neşâşibi Bey bu çeteler dışında ayrıca hapishanelerde yatan canilerin çıkarılarak ya asker olarak ya da çetelerde istihdam edildiğini söyleyip bu durumun nazırlığına denk gelip gelmediğini sormuştur. Halil Bey ise kabineye savaş başladıktan bir veya bir buçuk yıl sonra dahil olduğunu ve nazırlığı döneminde bu tür olayların olduğuna ilişkin bilgisi olmadığını, genel olarak bedensel yeterliliği olanların silahaltına alınmalarına yönelik bir kanun olduğunu belirterek kendini savunmuştur (Kocahanoğlu, 1989: 289-290).

Bu sorudan sonra mahkeme reisi sorulacak başka bir soru olup olmadığını sormuş, hayır cevabı üzerine celseye son verdiğini belirtmiştir. Böylece Halil Bey'in sorgulanması sonuçlanmıştır.

Sorgulamanın tümüne bakıldığında rahatlıkla denilebilir ki Halil Bey pek çok soruya oldukça politik ve baştan savma cevaplar vermiş ve yargılamayı istediği doğrultuda yönlendirebilmiştir. Kuşkusuz bunda politik deneyimlerinin ve aldığı hukuk eğitiminin etkisi büyüktür. Ayrıca mahkeme heyetinin de genel olarak Halil Bey'i fazla sıkıştıramadığı anlaşılmaktadır.

4.3. Bekirağa Bölüğü Günleri

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra İttihatçılar için sıkıntılı günler de başlamış, İngilizler savaşın uzamasından sorumlu tuttıkları İttihatçı

subaylar ve devlet adamlarını cezalandırmak için harekete geçmekte gecikmemişlerdir. Tevfik Paşa hükümeti göreve gelir gelmez önemli sorunlarla başa çıkmak zorunda kalmıştır. Hükümet, bir yanda azınlık mebusları diğer yanda İngilizler olmak üzere iki önemli sorunu çözmek konusunda baskı görmüştür. Bu sorunlardan birincisi Ermeni tehcirinde sorumluluğu olanların yargılanması, diğeri ise İngiliz esirlere kötü davrananların cezalandırılmasıdır. İstanbul'daki mevcut siyasi hava da İngilizlerin isteklerini kolaylaştıracak niteliktedir (Turan, 1991: 83). Gerek padişah gerekse hükümet bu konuda İngilizlerle işbirliği yapmaktan çekinmemişlerdir. İngiliz Yüksek Komiseri, 7 Ocak 1919 tarihinde Osmanlı Devleti Dış İşleri Bakanı Mustafa Reşit Paşa ile görüşerek İngiliz tutsaklara kötü davrananlarla Ermeni kırımlarına karışmış olan suçluların İngiliz hükümeti tarafından cezalandırılmak istendiğini belirtmiştir (Şimşir, 1985: 32; Turan, 1991: 83). Bu dönemde hükümetin başında bulunan Tevfik Paşa her ne kadar Damat Ferit Paşa kadar gayretli olmasa da tutuklamalar konusunda yeterli çabayı göstermiştir.

Ocak ayı içerisinde büyük oranda tutuklamalar yapılmaya başlanmıştır. Hükümet başkentte, İngilizler ise özellikle sınır boylarındaki cephelerde tutuklamalara başlamışlardır. Tutuklanan kişilerin büyük çoğunluğu “Bekirağa Bölüğü” olarak ünlenen Harbiye Nezareti cezaevine götürülmüşlerdir. Burada tutulanların bir kısmı daha sonra ya Malta'ya gönderilecek ya da sıkıyönetim mahkemelerinde yargılanacaklardır (Şimşir, 1985: 43). Teşkilatı Mahsusa Başkanlığı yapmış olan Hüsamettin Ertürk hatıralarında Bekirağa'yı şöyle anlatmaktadır:

“Osmanlı İmparatorluğu'nun ünlü askeri hapisanesi, Beyazıtta Dairei Umuru Askeriye ibaresi yazılı muhteşem bir kapı ile girilen Harbiye Nezareti'nin arkasında “Eski Saray” adını taşıyan bu binaya daha sonraları Hassa ordusu erkanı yerleşmişti. Üst katta Hassa Müşirliği makamı, Erkanıharbiye riyaseti ve Levazım şubesi bulunuyordu. Alt katında da inzibat bölüğü zabitan ve efradı ikamet ediyordu. Abdülhamit devrinde bu binaya “Bekirağa Bölüğü” adı verilmişti. Mütareke senelerinde ise Bekirağa Bölüğü denilen bu taş bina, tamamen siyasi ve askeri mevküflara tahsis edilmiş.” (Tansu, 1969: 207).

Tutuklamalar hükümetin kendi iradesinden çok itilaf güçlerinin uyguladıkları baskılar sonucu yapılmaktadır. Bu durum, Sadrazam Tefik Paşa'nın tutuklamalar konusunda kendisine yapılan baskıları şikayet etmesinden anlaşılmaktadır. Cavit Bey anılarında Tefik Paşa'nın tutuklamalarla ilgili düşüncelerini şu şekilde aktarmaktadır:

“Daha birçok kimseleri, bilhassa harp müsebbiplerini tevkif eylemekliğimi istiyorlar. Bunun sonu nasıl gelir? Yarında başkalarını istemeyecekleri ne malum. Şimdi Said Halim Paşa'yı ne diye tevkif edeyim? Harbi arzu etmiyordu. Cavit Beyi de pekiyi tanırım. Londra da münasebette bulunduk. Efkarını bilirim. Harpte istifa etti. Onu da neden dolayı harp müsebbibi diye tevkif edelim?” (Tanin, 23 Ekim 1945).

İngilizler suçlu saydıkları Osmanlı vatandaşlarını içeren “kara listeler” adını verdikleri bir dizi liste hazırlamışlardır.⁵ Tutuklamalar hazırlanan bu listelere göre yapılmaya başlanmıştır (Şimşir, 1985: 50). Damat Ferit Paşa'nın 4 Mart 1919 tarihinde sadrazam olmasından sonra, artan İngiliz baskılarının da etkisiyle tutuklamalar hızlanmaya başlamıştır. İngiliz Yüksek Komiserliği'nin 10 Mart 1919'te Londra'ya tanıttığı tutuklular arasında, İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimlerinden biri olan Halil Bey de vardır (Tansu, 1969: 208). Ondan, Eski Menteşe Mebusu, Devlet Şurası Reisi, Adliye Nazır, Meclis-i Mebusan Reisi, İttihat ve Terakki Komitesi'nin en göze çarpan üyelerinden biri olarak bahsedilir. Oğlu Nahid Menteşe babasının alındığı günü şöyle aktarmaktadır:

“Bir gece yarısı, Nişantaşı'nda oturduğumuz evin etrafını itilaf polisleriyle birlikte sardılar ve babamı da alarak Bekirağa Bölüğü'nde ki hapishaneye götürdüler. Harp divanları kurdular, haksız ve sebepsiz idamlar yaptılar.”(Menteşe, 1950: 17).

Halil Bey bir süre kaldığı Bekirağa'da geçen günlerinden, anılarında şu şekilde bahsetmektedir:

⁵ Kara liste deyimi ilk kez 17 Ocak 1919 da kullanılmıştır. Bkz. Bilal Şimşir, **Malta Sürgünleri**, Bilgi yay., 1985, s. 50.

“Bizleri tecrit ettiler, ayrı ayrı odalara koydular, kapılarımıza Türk neferinin yanında birer de Fransız neferi yerleştirdiler. Kapımda uzun boylu, beyaz tenli, güzel yüzlü Bartınlı bir nefer vardı. Kendisine bir sigara verdim. “Nerelisin oğlum” dedim. “Bartınlıyım dedi”. Karşısındaki Fransız neferine bakarak boynunu büktü “Beyim, millet sizi ister, bu gavur dostlarına ısınamıyoruz”(Arar, 1986: 239) diye ilave etti.

Bekirağa Bölüğü her gün yeni yeni mevküflarla (tutuklu) doluyordu. Bunlar vilayetlerin İttihat ve Terakki heyetlerine aza olan ve İttihatçı diye hususi ihbarlarla tevkif edilen aile babaları idi. Gönlüme dokundu.”

Halil Bey daha sonra Miralay Sadık Bey ile arasında geçen bir konuşmadan bahsetmektedir. Sadık Bey, Bekirağa Bölüğü’ne giderek Halil Bey’le görüşmüş ve duruma ilişkin karşılıklı fikir alışverişi yapmışlardır. Halil Bey’in de kaldığı Bekirağa Bölüğü’nde ki şartlar oldukça berbat durumdadır. Eski Maliye Nazırı Cavit Bey anılarında Bekirağa Bölüğü’ndeki şartların kötülüğünü şu şekilde anlatmaktadır:

Harbiye Nezareti’nde Bekirağa bölüğünde arkadaşları ziyaret ettim. Ne murdar bir yer, pis rutubetli koşuşlar...Hiç töhmetleri, sebebi tevkifleri olmayan memleketin yüksek simaları en adi mevküflarla karşı karşıya bulunuyorlar ve bir koridorda dolaşıyorlar.” (Tanin, 21 Ekim 1945).

İzmir’in işgalini izleyen günlerde tutuklamaları protesto etmek için İstanbul’da pek çok gösteri yapılmıştır. Bu gösterilerin birinde göstericiler önce Fatih Belediyesi önünde toplanmış, sonra Bekirağa Bölüğü’ne doğru yürüyüşe geçmişlerdir. Göstericilerin amacı burada bulunan siyasi tutukluları serbest bırakılmalarını sağlamaktır. İngilizler bu gibi gösterilerin önüne geçebilmek için oldukça sert tedbirler almışlar, fakat buna rağmen gösteriler devam etmiştir. Hatta sayısı yüz binleri bulan gösterilerin tertip edildiği görülmektedir (Tansu, 1969: 329-330).

İngilizler, Bekirağa Bölüğü’nde tuttukları mahkumları yargıladıktan sonra Sinop kalesine göndermeyi düşünüyorlardı; fakat Mustafa Kemal’in Anadolu’ya geçmesinden sonra meydana gelen gelişmelerden tedirgin olmuşlardır. Mahkumların

buradan kaçırılabilceğini düşündükleri için daha farklı arayışlara girmişler, bunun sonucunda tutukluları Akdeniz’de bulunan Malta’ya göndermeye karar vermişlerdir.

4.4. Halil Bey’in Malta Günleri

İstanbul’da kurulan ve başkanlığını Nazım Paşa’nın yaptığı Sıkıyönetim Mahkemesi, başta Sait Halim Paşa olmak üzere pek çok ileri gelen devlet adamını yargılamıştır. Bunların arasında Halil Bey de vardır. Yargılamalar sonucunda herhangi bir mahkumiyet kararı verilemeyince, İngilizlerin önünde iki seçenek kalmıştır. Ya tutukluları serbest bırakacaklar ya da daha önce düşündükleri gibi Malta’ya sürgüne göndereceklerdir. İngilizler ikinci yolu seçerek tutukluları Malta adasına sürgüne göndermişlerdir (Şimşir, 1985: 82-83). Vapurlara doldurulan mahkumların yaklaşık iki yıl sürecek esaret hayatı da böylece başlamış olur. Fakat yolda beklenmedik bir durum ortaya çıkar. İngilizler mahkumlardan bir kısmını Mondros’ta bırakırlar. Hüseyin Cahit Yalçın Yedigün adlı dergide yayımlanan *Malta Anıları*’nda bu durumu şöyle anlatmaktadır:

“Vapurumuz Malta’ya giderken Mondros’a dönmüştü. Akşam saat dörde doğru büyük bir tabii limandan içeri girdik. Burası Mondros dediler. Koca donanmaları barındırabilecek koca bir körfez. Meydanda şehir namına bir şey yok... Vapur demir attı. Akşama kadar bekledik. Elbette bizi burada bekletmek için çağırılmamışlardı. Vakit geçtikçe yol değiştirme hadisesinin bizimle alakası olmadığı kanaati muhayyilelerimize(hayal gücü) siniyordu... O gece sabaha kadar kim bilir herkes ne karışık rüyalar gördü.

Gözlerimi açtığım zaman, hala Mondros’ta olduğumu gördüm.

Salah Cimcoz kamaradan içeri girdi.

Heyeti Vükela ile Merkezi Umumi azaları burada kalıyor, biz İstanbul’a dönüyoruz, şimdi yukarda tepliğ ettiler, dedi.” (Yalçın, Yedigün, 1936: s.8).

O gün Mondros’ta, İngilizlerin birinci derecede tehlikeli gördüğü on iki kişi kalmıştır. Bunlar; Said Halim Paşa, Abbas Halim Paşa, Şükrü Bey, Ali Münif Bey, Hacı Adil Bey, Mithat Şükrü Bey, Ziya Gökalp Bey, Mahmud Kamil Paşa, Kemal

Bey, Ağaoğlu Ahmet Bey, Hüseyn Tosun Bey ve Halil Bey'dir. Tutuklulara mahkumiyetleri boyunca kullanacakları birer numara verilmiş ve bu numaralarla çağrılmışlardır. Halil Bey'in numarası 2760'tır. Halil Bey ve diğer tutuklular burada dört ay kadar kaldıktan sonra 21 Eylül 1919'da Malta'ya götürölmüşlerdir (Şimşir, 1985: 107).

Halil Bey anılarında Malta'da geçirdiği günlere ilişkin ayrıntıya girmeden kısaca bahsetmiştir.⁶ Halil Bey orda geçen günlerine dair şunları aktarmaktadır:

“Malta'da yirmi bir ay kaldık. Verdala kışlasına yerleştirdik. Orada Ali İhsan Paşa, Medine Kumandanı Fahri Paşa, doktorlardan ve zabitlerden mürekkep diğer vatandaşları harp esiri olarak bulduk. İlk aylarda sıkı bir inzibat altında tutulduk. Ayda bir araba gelir, öndeki arabada bir zabit, arkadakinde bir zabit, halk ile temas ettirmeden deniz kenarına kadar götürürler, orada biraz güneş ve hava alırdık, arzu edenlerimiz denize girerdi.” (Arar, 1986: 240).

Halil Bey'in anlattıklarından, koşulların aslında pek de kötü olmadığı sonucu rahatlıkla çıkarılabilir. Hatta koşullar Anadolu'da sürdürölen kurtuluş mücadelesinde alınan her başarıdan sonra daha da iyiye gitmiştir. Birinci İnönü zaferinden sonra tutsakların şehre serbestçe gidip gelmelerine müsaade edilmiş, hatta Sakarya zaferinden sonra Umumi Vali kampı ziyaret ederek bir istekleri olup olmadığını bile sormuştur. Malta sürgünlerinin kaderi tam anlamıyla Anadolu'da sürdürölen mücadeleye bağlıdır; oradaki her gelişme onların geleceğini de doğrudan etkilemiştir.

Halil Bey'in Malta günlerine bakıldığında oldukça sakin davrandığı ve diğer mahkumların aksine, hayata daha umutla baktığı görülür. Onun Malta'daki bu durumunu Hüseyn Cahit Yalçın şöyle aktarmaktadır:

“Kendisinden hiç beklenmeyecek bir çeviklikle sık ve tok adımlarını atarak kalenin bahçesinde muntazaman yürür, istikbale beslediği iman ile parlayan gözlerinin ümit ve itminan saçan mütebessim parlaklığı ile siyasetten bahsederdi.

⁶ Malta Ada'sındaki esaret günleri için bkz. Hüseyn Cahit Yalçın, “Malta Adasında Esaret Hatıraları (Tevkif-Esaret-Firar)”, Yedigün Dergisi, 1936.

Halil Bey milli cidal ve müdafanın azamet ve ulviyeti karşısında duyduğu heyecan ve harareti bütün samimiyeti ile ilandan geri kalmıyordu.” (Yalçın, 1936: 9).

Halil Bey’in en büyük sıkıntısı kilolarıdır. Bu yüzden Dr. Süleyman Bey ona sık sık yürümesini tavsiye etmiş, o da bu öneriye uyarak düzenli yürüyüşlere başlamıştır. Bilal Şimşir, Malta Sürgünlerini anlattığı kitabında bu durumu A. Emin Yalman’dan yaptığı bir alıntıyla şöyle aktarır:

“Her gün saati gelince ceketini çıkarır, bir pehlivan tavrıyla harekete geçer, büyük bir sabır ve azimle aşağı yukarı dolaşır. Sonra dinlenmeyi cidden hak etmiş yorgun bir adam neşesiyle ağaç altına otururdu.” (Şimşir, 1985: 279).

Halil Bey Malta’da kaldığı dönemde İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon’a savaşın sonucuna ilişkin düşüncelerini anlatan bir de mektup yazmıştır. Mektubun bir kısmı şöyledir:

“İngiltere Cermen hegemonyasını yıkmak için Rus İmparatoru’nun ordularına muhtaç idi. Onunla ittifak etti. Bizi de Rus siyasetine feda etti. Biz de kendimizi müdafaa için Almanlarla birleşmek zorunda kaldık. Şimdi iki imparatorluk da sırtüstü serildiler. İngiltere de iki surette maksadına erdi. Anadolu da bir nasyonalist kasırgası esmektedir. O, güne gelen her maniyayı silip süpürecektir. Türk’ten daha sadık Boğazlar’a bekçi bulamazsınız. Gelin eski dostluğu ihya edelim...” (Arar, 1986: 241-242).⁷

Curzon, mektubunun eline geçtiğini kamp kumandanı aracılığıyla Halil Bey’e bildirmiştir.

Halil Bey esaret hayatı boyunca sanki görevdeymiş gibi davranarak yaşanan gelişmelere dahil olmaya, olayları etkilemeye çalışmıştır. Malta’da bulunduğu süre dahilinde serbest bırakılmasıyla ilgili tek bir girişimde bile bulunmamış, tüm çabaları memleketin içinde bulunduğu durumdan kurtulmasına yönelik olmuştur. Diğer mahkumların bir çoğu Anadolu’da yaşananlara sessiz kalmasına rağmen,

⁷ Halil Bey anılarında Malta’dan Lord Curzon’a bir mektup yazdığını söylemiştir. Torunu Sevda Posacı ile yaptığımız görüşmede kendisinde bir mektuptan bahsetmiş, mektubun orijinal halinin bir zamanlar ellerinde olduğunu fakat sonra kaybettiklerini şu an nerede olduğunu bilmediğini belirtmiştir. Malta’dan yollanan mektuplar ile ilgili Bilal Şimşir yaptığı çalışmada on taneye yakın mektuptan bahsetmektedir. Şimşir, sadece Curzon’a değil Llyod George’a da gönderilen mektuplardan bahsetmektedir. Ayrıntı için Bkz. Bilal Şimşir **Malta Sürgünleri**, ... s. 274-283.

Halil Bey hep bir şeyler yapmaya çalışmış, adeta bunu kendisine bir görev addedip bu yönde çabalamıştır (Şimşir, 1985: 283-284).

4.5. Halil Bey'in Malta'dan Dönüşü

Halil Bey'in 21 Eylül 1919'da başlayan Malta esareti yirmi bir ay sürdükten sonra sona ermiştir. Malta sürgünlerinin kaderini Milli Mücadele'de ele geçen tutsaklar değiştirmiştir. Sürgünlerin, tutsaklarla değiş tokuş edilmeleri teklifi önce İngilizlerden gelmiştir. Anadolu'da ele geçirilen ve aralarında kontrol ile haber alma subayları da yer alan İngiliz tutsakların büyük çoğunluğu askerlerden oluşmaktaydı. İngilizler bu tutsakların Malta sürgünlerine karşılık olarak tutulduğunu biliyordu. Anadolu'da esir tutulan tutsaklarla ilgili en büyük kaygıyı İngiliz Savunma Bakanı Churchill duymaktadır. Öyle ki Churchill bu yüzden İngiliz Dışişleri Bakanlığı ile sürtüşmeyi bile göze almıştır; çünkü İngiliz Dışişleri bu konuyla ilgili herhangi bir pazarlığa yanaşmak istememektedir. Halbuki Churchill durumun ciddiyetinin farkındadır. Hiç olmazsa bir takım tutsaklar serbest bırakılmalıdır; çünkü ileride İngiliz düşmanı pek çok insanın zaten mecburiyetten dolayı serbest bırakılacağını, bunun da İngiltere'nin itibarını zedeleyeceğini bilmektedir.

Öte yandan İngiliz bürokratları, Malta sürgünlerinden bir kaçını bile serbest bırakırlarsa bu durumun ülkelerinin zor durumda kalacağını düşünüyorlardı. Bu nedenle bu tip bir çözüme yanaşmak istemişlerdir. Yaşananlar İngiliz Dışişleri ve Milli Savunma Bakanlığı arasında bir mücadeleye dönüşmüştür. Churchill durumu İngiliz Bakanlar Kurulu'nun gündemine götürmüş, sorunun çözülmesini istemiştir (Şimşir, 1985: 328). Malta'da bulunan Türk tutsaklar ile Anadolu'daki direnişçiler tarafından ele geçirilen İngiliz esirler bir bakıma siyasi hesaplar için koz olarak kullanılmaya çalışılmıştır. İngiliz askerler Malta tutsaklarıyla Anadolu'daki İngiliz tutsakların değişimi için ısrarcı olurken, İngiliz bürokratlar hem İstanbul hükümetini gücendirmemek hem de tutsakları direnişçilere karşı bir baskı aracı olarak kullanmak istiyorlardı. Ayrıca Sevr için de tutsaklar iyi bir koz olabilirdi.

Mustafa Kemal ise esir alınan İngiliz askerlerini hem Malta tutsaklarına karşılık olarak tutuyor hem de İngilizlerin Ankara'da kurulan hükümeti tanımasını

için bir baskı unsuru olarak kullanıyordu. Gerek Malta tutsakları gerekse İngiliz esirler uzun bir süre bu diplomatik hesapların sonuçlanmasını beklemişlerdir. Bu durumda her iki tarafın da farklı hesaplarının olmasının etkisi büyüktür. Ankara Hükümeti Malta'daki bütün tutsakların bırakılması için uğraşiyor, İngilizler ise henüz bir tek mahkumu bile bırakmak istemiyorlardı (Şimşir, 1985: 336). Bu da anlaşma yapılmasının önünde ciddi bir engeldi. İngilizler bu yolla bir çözüme ulaşamayacağını anlayınca, İzzet Paşa öncülüğünde bir heyeti Mustafa Kemal'i ikna etmek üzere Anadolu'ya göndererek esirlerin bırakılmasını sağlamaya çalışmıştır. Mustafa Kemal ve İzzet Paşa görüşmüş, fakat bir netice alınamamıştır. Bu arada Birinci İnönü zaferi kazanılınca Londra Konferansı toplanmış, böylece İngilizlerle doğrudan görüşme olanağı ortaya çıkmıştır.

Londra Konferansı'ndan çok daha önce İngilizler, hangi sürgünlerin bırakılabileceğini saptamışlardır. Bu doğrultuda İngiliz Yüksek Komiserliği öncelikle Sevr Antlaşması maddesi gereğince 25 kişilik bir grup için hazırlık yapmıştır. Fakat belirlenen kişilerin serbest bırakılması için öncelikle anlaşmanın yürürlüğe girmiş olması gerekmektedir.

İngiliz Yüksek Komiserliği, sürgünler ile esirlerin değişimi için özel bir komite kurdu muştur. Komite, Malta sürgünleri listesini tekrar gözden geçirerek kimlerin serbest bırakılacağını, kimlerin Malta'da yargılanmak üzere tutulacağını tespit etmiştir. Komite, Malta'da bulunan 121 sürgünü altı sınıfa ayırarak harflerle adlandırmıştır. Bu listede yer alanlar çeşitli durumlara göre serbest bırakılacaklar, geri kalanlar ise bırakılmayıp yargılanacaklardır (Şimşir, 1985: 33). Halil Bey de Malta'da yargılanmak üzere tutulacaklar arasında yer almaktadır.

Ankara Hükümeti ise İngilizlerin aksine tüm sürgünlerin koşulsuz olarak serbest bırakılmasını planlıyordu. Heyetler 7 Mart 1921 tarihinde ilk kez bir araya gelerek sürgünler konusunu masa başında görüşmüşlerdir. Türkiye'yi Ankara Hükümeti adına Bekir Sami Bey temsil etmiştir. Yapılan bu ilk görüşmede İngilizler belirli sayıda sürgünün serbest bırakılabileceğini kabul ettirmek istemiştir. Daha açık olarak Anadolu'da esir tutulan İngilizlerin sayısı kadar sürgünü bırakma yanlısıydılar. Bekir Sami Bey ise aldığı talimat nedeniyle tüm sürgünlerin koşulsuz bırakılması gerektiğini belirtmekteydi. Bu ilk görüşmeden bir sonuç alınamamış,

Ankara Hükümeti, Bekir Sami Bey'e beklemesi gerektiğini söylemiştir. Fakat Bekir Sami Bey, bazı yakın arkadaşlarının da etkisiyle, fikir değiştirerek bazı sürgünlerin İngilizlerin elinde kalmasına razı olarak mümkün olduğunca fazla sürgünün serbest bırakılması için uğraşmıştır. Bu doğrultuda, İngilizlerin suçlu saydıkları ve kesinlikle serbest bırakılmayı düşünmedikleri sürgünlerden 27 kişinin daha serbest bırakılması istemiştir. 2760 numaralı Halil Bey de Bekir Sami Bey'in serbest bırakılmasını istediği tutuklular arasındadır. Bekir Sami Bey'in teklifini alan İngiliz Dışişleri Bakanlığı gerekli değerlendirmeyi yapmış, 27 kişiden 17'sinin bırakılmasında herhangi bir sakınca olmadığını bildirmiştir. Ayrıca beş kişinin daha suçlu olmalarına rağmen bırakılabileceğini belirtmiştir. İngilizler, serbest kaldıklarında Anadolu'daki direnişe katılacaklarını düşündükleri askerleri bırakmak istemiyorlardı. Tüm bu gelişmelerden sonra antlaşma 16 Mart 1921 tarihinde imzalanmıştır. Böylece Anadolu'da tutsak bulunan İngilizlere karşılık Malta sürgünlerinden altmış dört kişi serbest bırakılmıştır (Şimşir, 1985: 349-353). Osmanlı Devleti adına Roma'da görevli bulunan Osman Nizami Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği 13 Temmuz 1921 tarihli cetvelde, Malta'dan tahliye olacakların arasında 2760 numaralı Halil Bey'in de adı yer almaktadır (BOA DH.KMS 61-1/63).

Halil Bey, Malta'dan ayrılınca Roma'ya gitmiş, oradan da Rodos üzerinden Bodrum'a gitmek istemiştir. Bu yolculuk için gerekli ayarlamaları yapmış, ancak sonradan ortaya çıkan olumsuzluklar nedeniyle bu gerçekleşmemiş ve Toranto'dan Roma'ya geri dönmek zorunda kalmıştır. Bu sırada Oğlu Nahid'in verem olduğuna dair eşinden aldığı bir mektup Halil Bey'in moralini bozmuştur. Halil Bey bu durum üzerine ailesini İtalya'ya çağırması, oğlunun tedavisi için Meran'a gitmişler ve burada iki yıl kalmışlardır. Oğlunu Almanya'da üniversiteye yerleştirdikten sonra ancak 1922 yılında Türkiye'ye dönebilmiştir (Arar, 1986: 242-243; Menteşe, 1950: 18).

Halil Bey ülkeye döndükten sonra uzunca bir süre Milas'ta çiftçilikle meşgul olur ve siyasetten uzak durur. Fakat genç yaşında aktif siyasete atılmış, önemli makam ve mevkilerde bulunmuş, zamanında büyük sorumluluklar yüklenmiş, uzun süre siyaset sahnesinde kalmış olan Halil Bey, siyasetten fazla da uzak

duramamıştır. 1931 yılında yapılan seçimlerde İzmir'den bağımsız milletvekili olmuş, 1946 yılına kadar da aynı ilin milletvekilliğine devam etmiştir.

5. BÖLÜM

CUMHURİYET DÖNEMİ HALİL BEY

5.1. Cumhuriyet Koşulları ve Halil Bey

30 Ekim 1918 de Mondros Ateşkes Antlaşmasının imzalanmasından kısa bir süre sonra Batılı müttefikler, daha önce kendi aralarında yaptıkları anlaşmalar uyarınca işgallere başlamışlardır. İşgale karşı halkın örgütlenmesine öncülük eden kadroların büyük çoğunluğu eski İttihatçı kadrolardan oluşmaktadır. Bu kadrolar İstanbul'un işgalinden sonra Anadolu'ya geçerek fiili olarak mücadelenin içinde yer almışlar ve sonrasında yaşanan gelişmelerde belirleyici olmuşlardır. Liderleri yurtdışına kaçmış olmasına rağmen İttihatçılar ülkedeki pek çok kurumda etkindiler, yeni yönetimin de bu kadroların yerine koyacağı –en azından şimdilik- adamları yoktu (Zürcher, 2008: 203). İttihatçıların daha savaş devam ederken Teşkilat-ı Mahsusa fedailerine Anadolu'da belirli bölgelere silah ve mühimmat saklamalarını emrettikleri bilinmektedir.

Fakat yine de toplumların yaşadığı bu tip kargaşa dönemlerinde ona yön verecek siyasi ve askeri yöntemleri doğru tayin edip adım atacak yetenekte devlet adamlarına ihtiyaç vardır. İşte Mustafa Kemal, bu koşulların bir ürünü olarak ortaya çıkmış, arkadaşlarıyla birlikte tarihin kendilerine tanıdığı şansı doğru kullanarak önderliği ele almıştır. Toplumsal tepkiyi doğru yere yönlendirerek antiemperyalist mücadeleyi başarıya ulaştırarak Türkiye Cumhuriyet'in kuruluşunu gerçekleştirmiştir.

Halil Bey Cumhuriyet devri boyunca diğer pek çok ittihatçının aksine siyasette kendine yer bulmuş, uzun süre milletvekili olmuştur. Bunda Halil Bey'in, diğer ittihatçıların aksine, mevcut yeni duruma uyum gösterme becerisinin etkisi büyük olmuştur. Diğer ittihatçılar tarih sahnesinden çekilirken Halil Bey'in aktif siyasette kalması, Atatürk'e ve sonrasında İsmet İnönü'ye bağlılıkta herhangi bir problem çıkarmamış olmasından kaynaklanmaktadır (Tunçay, 1987: 121-122). Halil Bey, Mustafa Kemal'i, İttihat ve Terakki'nin iki önemli ismi Enver ve Talat Paşa'ya

eş değer görmesi, zamanı ne kadar doğru okuduğunu göstermektedir. Belki de bu yaklaşım ona diğer ittihatçıların aksine yeni dönemde de siyaset şansı tanımış, diğerlerinin uğradığı akıbete uğratmamıştır. Anılarını yazarken Mustafa Kemal'e ilişkin yazdıkları, onun bu dengeyi ne derece önemseydiğine kanıt olabilir:

“Atatürk'e karşı duygularımı yazarken hürriyet ve istiklal mücadelesinde kendisine tekaddüm eden iki büyük Türk'ü de (Enver ve Talat Paşa) karakterize etmek bugünkü ve yarın ki Türk çocukları için bir örnek tablo olacaktır.” (Arar, 1986: 250).

Halil Menteşe bu sözleriyle hem geçmiş İttihatçı günlerine ve o dönem yakın olduğu arkadaşlarına borcunu ödemiş, hem de Mustafa Kemal'e ve yeni döneme bağlılıkta sorun çekmediğini ve çekmeyeceğini belirtme gereği hissetmiştir. Onu diğer İttihatçılardan farklı kılan belki de bu yanıdır. O diğerleri gibi körü körüne bir bağlılık içinde olmamış, belki de keskin bir militan olmayı kendisi açısından sakıncalı görmüştür. Halil Menteşe kendine has özellikleriyle, göze batmayan siyasi kişiliği sayesinde Cumhuriyet döneminde diğer pek çok ittihatçıya tanınmayan şansa sahip olmuştur. Bu şansı, Osmanlı Devleti dönemindeki kadar etkin olmasa da siyasi yaşamda yer almasına olanak sağlamıştır.

5.2. Halil Bey'in TBMM'ye Girişi

Halil Bey her ne kadar aktif siyasetten uzunca bir süre uzak kalmışsa da, ülkedeki siyasi hayatı da yakından takip etmiştir. O dönemde ülkedeki muhalefet hareketlerini Fransız Devrimi sonrası Fransasıyla mukayese etmiş ve muhalefet hareketlerinin genç Cumhuriyet'i zayıflatacağını düşünmüştür. Bu nedenle de muhalefet odaklarından gelen tekliflere uzak durmuştur. Buna rağmen ülkenin içinde bulunduğu duruma kendi deyimiyle *“lakayt kalma da çok hodgam (bencil) bir hareket olurdu”* diyerek Mustafa Kemal'e ve İsmet Paşa'ya, endişelerini bildiren birer mektup yazmıştır. Halil Bey'in İsmet Paşa'ya yazdığı mektubun bir kısmında şöyle der:

22 Nisan 1341 (1925)

İsmet Paşa Hazretlerine Arz-ı mahsus-u acizanemdir,

Evvela irticakar isyanın (Şeyh Sait İsyanı) süratle söndürülmesine muvaffakiyet-i devletlerinden dolayı tebrike, saniyen inkılap tarihimizin bu mühim dönüm noktasında hayr-ı memleket namına bazı mülahazatımın arzına müsaade buyurmanızı istirham eylerim.

Fedakarane himmet ve gayretinizle kurtardığınız mübarek vatanı milli büyüklüğe isal ederken ihtilal devirlerini bizden evvel yaşamış milletlerin tarihini göz önünde bulundurmak, onların düştükleri hataların feci neticelerinden korunmak, musib (isabetli)tedbirlerinden istifade etmek için lazımdır. Bir buçuk asırdan beri beşeriyetin geçirmekte olduğu inkılabın anası olan Fransız Büyük İhtilali bu hususta en salim, en ibret çekici bir rehberdir.” (Arar, 1986: 245).

Mektubun devamında ise Fransız İhtilali’ni ve sonrasında ihtilalcilerin kendi aralarında tutuştukları kavgayı anlatır. Öyle görülüyor ki Halil Bey, benzer bir durumun Türkiye’de de yaşanmasından endişe etmektedir. Bu mektupla endişelerini hem İsmet Paşa’ya hem de Mustafa Kemal’e belirtme gereğini hissetmiştir. Halil Bey mektubun sonuna doğru bu endişelerini şu sözlere dile getirmektedir:

“İhtilalin bu feci sahifelerini yaşamaktan Allahum güzel vatanımı korusun. Yeni parti zuhur etmeye (ortaya çıkmak) başladığı zaman, o günkü şartlar içinde böyle bir partinin zuhurunun memleketin Ali menfaatine muvafık (uygun) olup olmadığını benden soran arkadaşlarımın birine verdiğim cevapta şöyle demiştim: “Müsebbip (sebepe olan) kim olursa olsun, inkılapçılar arasında takarrür eden (yerleşen) bu ayrılığı memleketim için çok muzır (zararlı) bulurum.” (Arar, 1986: 246).

Yine aynı mektubunda ihtilalciler arasında oluşabilecek fraksiyonlara dikkat çekmiş ve bu durumu yine Fransız Devrimi ile örneklendirmiştir. Halil Bey mektubunu şu cümlelerle sonlandırmıştır:

“Paşam, Tarihimizin bu mühim dönüm noktasında zat-ı devletinizden ve bilhassa Gazi- namdarınızdan feyyaz dehasından bütün inkılapçıları birleştirici bir eseri müstesna-i fedekari bekliyoruz. Mebusan Eski Reisi Halil” (Arar, 1986: 247).

Mektup Halil Bey'in geçmişten gelen tecrübeleri ışığında oluşabilecek çatışmaları ortaya koyan bir niteliktedir. İsmet Paşa, Halil Bey'in yazdığı mektuba 25 Mayıs 1925 tarihli bir mektupla cevap vermiştir. İsmet Paşa bu kaygıları boşa çıkarmak için ne kadar gayret ettiklerini ve oluşabilecek çatışmaları önlemek için neler yaptıklarını anlatmıştır. Halil Bey, İsmet Paşa'nın buna cevap olarak bir mektup daha yollamıştır. Ayrıca mektubun bir örneğini de Mustafa Kemal'e göndermiştir.

Halil Bey'in mektubunda uyarılarda bulunduğu çatışmaya örnek teşkil edecek gelişme kısa süre sonra, Mustafa Kemal'e suikast girişimiyle yaşanmıştır. Olayın ortaya çıkmasından sonra açılan davada açıklama yapması için Ankara'ya çağırılan Halil Bey, orada karşılaştığı Kazım Paşa'ya, gönderdiği mektupların dava arkadaşlarına müsamaha gösterilmesiyle ilgili olduğunu açıklamıştır. Belki de olaya dahil edilmekten korktuğu için İsmet Paşa'ya –önce olduğu gibi bir suretini de Mustafa Kemal'e göndermek üzere- bir telgraf çekmiştir. *“Başvekil İsmet Paşa'ya”* diye başlayan telgrafta, Fransa'da yaşanan çekişmeleri örnek göstermiş, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasıyla ülkenin de böyle bir sürece girmiş olmasından korktuğunu dile getirmiştir. Fakat ülkenin başında Mustafa Kemal gibi birinin bulunmasının da büyük şans olduğunu söylemekten de geri kalmamıştır. *“Gazi'ye tevcih edilecek kurşunu vicdanımın bütün galeyaniyle tel'in ederim.”* diyerek aslında yaşananlarla bir ilgisinin bulunmadığı mesajını açık bir şekilde verme gereği hissetmiştir (Arar, 1986: 249). Telgrafı şu sözlerle bitirir:

“İhtilal tarihini yazan büyük muharrirler Konvansiyon devrinde Fransa'nın başında –fraction- ihtirasatından azade bir nazım bulunmaması demokrasi ve Fransa için bir felaket oldu, diyorlar. Bizim başımızda hamdolsun bir reis vardır. Temenni olunur ki Gazi, Devlet Reisliği'nin mühim vazifesini Fırka Reisliğine takdim ederek hakiki Devlet Reisi rolünü ifa edebilsin ve Fransa'nın ilk cumhuriyetinin uğradığı felaketten memleketim masun kalabilsin.” (Arar, 1986: 249).

İzmir suikastı davasına Halil Bey'in dahil edilmemesi, aslında küçük ama önemli bir olaydan dolayı gerçekleşmemiş olabilir. Suikast girişimi esnasında Dr. Nazım Bey'e ait evrak arasında Halil Bey'e ait olan bir mektup, onu bu davanın dışında tutmuş olmalı. Oğlu olayı şöyle aktarmaktadır:

“1922 yıllarında Milas’a avdet eden babam, artık siyasetle iştigal etmemeye karar vermiş ve çiftliğinde kendi işiyle uğraşmağa başlamıştı. Bu sırada hadis olan muhalefet cereyanlarının, teşvik edildiği halde, hiç birine zahir olmamış, hatta arkadaşlarını yazdığı mektuplarda muhalefetin şimdilik taze rejimimiz için bir tehlike teşkil ettiğini, Fransız İhtilali kebirini misal olarak belirtmiş ve büyük kurtarıcı etrafında saflarımızı sıkı tutmak mecburiyetinde olduğumuzu bildirmişti. Bu mektuplardan biri, Gaziye yapılması teşebbüs edilen suikast esnasında doktor Nazım Bey'in evrakı içinde bulunmuş ve İstiklal Mahkemesinde, halkın heyecanlı alkışları arasında alenen okunmuştu.” (Menteşe, 1950: 20).

Gerek Cumhuriyet'in ilanından sonra gerekse suikast davası esnasında eski ittihatçıların dışında tutularak siyasete devam etmesine izin verilmesinde Halil Bey'in Mustafa Kemal ve İsmet Paşa'ya cephe almamasının payı büyük olmuştur. Meclise girdikten sonra 1946 seçimlerine kadar siyasette kalmış, bu seçimlerde ise aday gösterilmemiştir. Torunu Sevda Posacı, Halil Bey'in 1945 seçimlerinde aday gösterilmemesi üzerine, Adnan Menderes ve Celal Bayar'ın bizzat Milas'a gelerek Demokrat Parti'den aday olmasını teklif ettiklerini, fakat Halil Bey'in bunu doğru bulmadığı için reddettiğini belirtmiştir.

Halil Bey'in İsmet İnönü ile arasının açılması Türkiye'nin yirmi üç yıllık tek parti iktidarı döneminin sonuna yaklaşıldığı yıllara denk gelmektedir. Halil Bey'in çok partili hayata geçişten sonra Cumhuriyet Gazetesi'nde İsmet Paşa'ya yazdığı açık mektuptaki düşünceleri, belki de yaşananların somut göstergesi sayılabilir. 25 Şubat 1947 tarihinde *“Halil Mentşe'nin Cumhurbaşkanı'na açık mektubu”* başlığıyla çıkan yazının içeriğine bakıldığında, söylenenlerin çok da hoşagitmeyeceği görülecektir; çünkü Halil Bey, yazısında savunduğu fikirleri daha önce, mezun olduğu İzmir Lisesi'ndeki konuşmasında da savunmuş, düşünceleri partinin ileri gelenleri tarafından eleştirilmiştir. Hatta kendisinin Celal Bayar'ı desteklediği yönünde izlenimler oluştuğundan yakınmaktadır.

Halil Bey mektubunda tek parti iktidarının artık sakıncalı bir hal aldığı, bu haliyle devamın sorun yaratacağını ileri sürmektedir. Daha önce Yeni Asır Gazetesi'nin kendisiyle yaptığı bir röportajdan alıntıyla: *“Evvel emirde parti tüzüğünü demokratik inzibat esasına göre ıslah etmelidir. Zira kışla inzıbatı orduda bir zarurettir; fakat siyasette bir afet oluyor. İşte ibret misalleri bir facia halinde önümüzde serili duruyor”* diyerek parti tüzüğünde bir değişiklik yapılması gerektiği fikrini ileri sürmüştür. Bu fikirlerin, başta İsmet İnönü olmak üzere parti ileri gelenlerini pek memnun ettiği söylenemez. Bu eleştirilerine rağmen, mektubun ilerleyen kısımlarında İsmet Paşa'yı öven bir takım sözlerle durumu dengelemeyi de ihmal etmemiştir. Halil Bey, Demokrat Parti'nin kurulmasıyla, özellikle Anglo-Sakson ülkelerindeki gibi ikili bir parti yapısına geçilmesi şansı doğduğunu, bunun gerçekleşmesi halinde emniyetli ve istikrarlı bir demokrasinin oluşturulabileceğini savunmuştur. Bunun gerçekleşmesi halinde tıpkı Atatürk gibi kendisinin de öldükten sonra saygı ve şükranla anılacağını belirtir. Ayrıca CHP'nin de artık mevcut durumlarla kendi başına mücadele etmesi gerektiğini, yeni kurulan partiyle didişerek zaman harcanmamasını istemiştir. Ülkenin çok stratejik bir yerde kurulduğunu, bu nedenle de iç çekişmelerle yıpranmamak gerektiğini söylemiş, hızla iktisadi hamleler yapıp kalkınma yoluna gidilmesi gerektiğini belirtmiştir. Halil Bey mektubun sonuna doğru mevcut durumu ancak İsmet Paşa'nın düzeltereceğini söyler:

“Hülasa; devletin, hatta Halk Partisi'nin selameti demokrasiyi samimi olarak kabulünüze, bunu partilere de mal etmenize bağlıdır. Zira; anayasa sorumsuzluk ve azledilemez vasıfları ile devlet reislerine yüksek hüküm ve nazım devlet rolü vermiştir. Bunun maddi mes'uliyeti ancak hıyanet halinde mevzubahistir. Fakat manevi mes'uliyeti ağırdır ve çok ağırdır. Mukadderat, zatı devletinizi büyük ve müthiş vazifeler karşına koymuştur. Candan dileğim sağ olmanız, muvaffak olmanızdır.” (Cumhuriyet, 25 Şubat 1947).

Halil Bey, Cumhurbaşkanı'na yazdığı açık mektubuna gelen tepkiler üzerine bir açıklama yapma gereği hissetmiştir.¹ Bunun için, İzmir'de yayınlanan Yeni Asır Gazetesi'ne konuyla ilgili bir demeç verir. Haber daha sonra Cumhuriyet gazetesinde de çıkar. Mektubunun geniş çevreler tarafından ilgi görmesi ve

¹ Halil Menteşe'nin açıklamasının tam metni için Bkz. Cumhuriyet, 30 Mart 1947.

tartışılmasının kendisini oldukça memnun ettiğini belirtmiş, ayrıca yanlış anlamaları da bu şekilde düzeltme imkanı bulmuştur. Cumhurbaşkanı İnönü'ye yönelik yayımlanan mektubunda, ona Halk Partisi'nin iktidardan çekilmesi yönünde bir telkinde bulunmadığını, ayrıca partilere müdahale etmesini de talep etmediğini bildirmiştir. Kendisinin istediği gibi Anglo-Sakson ülkelerindekine benzer iki partili bir yapının ortaya çıktığını, bunun da şans olarak değerlendirilmesi gerektiğini bildirmiştir. Yakalanan böyle önemli bir fırsatın heba edilmemesi için özellikle İnönü'ye çağrıda bulunur ve bu çağrıyı ona yapmasını üç nedene bağlar. İlki, İnönü'nün bulunduğu konum itibarıyla herkesten daha çok hakemlik yapma pozisyona sahip olmasıdır. *“Henüz normalleşme yolunda bulunan demokrasi rejiminin yerleşmesine yardım etmek, yüksek bir devlet vazifesi değımlidir?”* (Cumhuriyet, 30 Mart 1947) diyerek İnönü'ye bu konuda ciddi bir çağrıda bulunur. İkinci olarak, CHP'nin doğal reisi olmasından dolayı, partiye yapacağı itidal çağrısı çok daha etkili olacaktır. Son olarak ise, doğrudan doğruya İnönü'nün kişiliğine vurguda bulunur: *“İnönü, tarihin yarattığı bir şahsiyettir. Yüksek hakem rolünde kaldıkça, her vatandaşın , önünde hürmetle eğilmesi, hem bir vazife, hem bir şereftir. Sayın İnönü'nün müstesna zekasına, yüksek vatanperverliğine imanım vardır. O, beni her halde, herkesten iyi anlamıştır ve vatanperverliğin icaplarını yapacaktır.”* (Cumhuriyet, 30 Mart 1947).

Ülkede daha sonra yaşanan siyasi gelişmeler bir bakıma Halil Bey'i haklı çıkaracak şekilde cereyan etmiştir. Recep Peker Hükümeti ile Demokrat Parti arasında çok ciddi sürtüşmeler yaşanmış, iki parti arasındaki ilişkiler kopma noktasına gelince Cumhurbaşkanı İnönü devreye girerek her iki parti başkanlarıyla ayrı ayrı görüşmeler yapmıştır. Görüşmelerden sonra İnönü *“12 Temmuz Beyannamesi”*² olarak bilinen bildiriye açıklar. Bildiri, muhalefetin varlığını meşrulaştırıyor, her iki partiye de eşit mesafede durulacağını açıklıyordu. Böylece CHP içindeki sertlik yanlıları da yenilmiş oluyordu. Bu gelişmelerden sonra Recep Peker istifa etmiş yerine Hasan Saka geçmiştir (Zürcher, 2008: 314). İsmet İnönü'nün yayımladığı bu beyannameye bakılınca, Halil Bey'in daha önce yazdığı

² 12 Temmuz Beyannamesi için Cumhuriyet Gazetesinin 12 Temmuz 1947 tarihli sayısına bakılabilir.

mektubun ne kadar isabetli olduğu daha açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Siyasi yaşamı ve deneyimleri, gelişmeleri önceden tahmin etmesine ve bu gelişmelere göre adım atmasına olanak sağlamıştır.

Bu gelişmeler üzerine Halil Bey'in Cumhuriyet gazetesinde "*Kurtarıcı Yol*" adlı bir yazısı yayınlanır. Yazısına;

"12 Temmuz Beyannamesi'ni sabah şekerli kahvemi içtikten sonra dinlenmiş kafa ile dikkatlice okudum. Vakayı-i tahlil ve terkipteki kudret, hükümlerdeki isabet, muhtelif cephelerden ilerisi için verilen direktiflerdeki yüksek demokratik görüş ve düşünüş karşısında Sayın İnönü'nün yeni şaheserinin hayranlıkla zevki içine daldım." Başlar ve İnönü'nün, çok yerinde bir adımla ülkeyi içine düştüğü sıkıntıdan kurtardığını belirtir. Yazının devamı ise şöyledir:

"Bizde bu defa partiler arasındaki didişmeler, boğazlaşmaya yöneldiği sırada Sayın İnönü, tam zamanında kararını vermiş, Anayasa'nın kendisini tavzif ettiği büyük hakem rolünü tercih eylediğini ilan ederek memleketi felaketli bir akıbetten kurtarmıştır. Şimdi büyük davamız şudur: Hürriyeti hakim kılmak. Bunun esas şartı, muvazeneli ve murakabeli Millet Meclisi'nin teminatıdır. Bu ana temele dayanmayan hürriyet ve demokrasi laf ve güzaftan ibarettir. Kurtarıcı Yol, hürriyeti, muvazeneli ve murakabeli temsili bir devletin teminatıyla teçhiz etmektedir." (Cumhuriyet, 6 Eylül 1947).

Bu sözlerden, kaygılarının İsmet İnönü'nün girişimleriyle ortadan kalktığı görülmektedir. Dönemin gerginliği göz önüne alındığında aslında açıklamalarıyla Halil Bey'in ne kadar zor bir işe kalkıştığı daha iyi anlaşılacaktır. Belki de ilerlemiş yaşı ve siyasetten artık bir beklentisinin olmaması Halil Bey'i bu derece açık ve cesur konuşmalar yapmaya itmştir. Fakat ne olursa olsun, tıpkı Osmanlı döneminde olduğu gibi, uzlaşmacı ve sakin mizacı burada da devreye girmiş, ülke çıkarlarının gereğini -ittihatçı refleksiyle- yerine getirme çabası içine girmiştir.

5.3. Halil Bey'in TBMM'nde Yürüttüğü Siyasi Faaliyetler

5.3.1. Halil Bey'in IV. Dönem Milletvekilliği ve Yaptığı Konuşmalar

Halil Mentеше Malta'dan döndükten sonra memleketi olan Muğla'nın Milas ilçesine döner ve 1931 yılına kadar siyasete bulaşmaz. Bu durumda Cumhuriyet ile birlikte eski ittihatçılara uygulanan ambargonun da etkisi kuşkusuz olmuştur. Fakat 1931 yılında IV. Dönem İzmir milletvekili olarak meclise girecek ve 1946 yılına kadar mecliste bulunacaktır (Kocahanoğlu, 1998: 625).

Halil Bey 27 Nisan 1931 yılında yapılan seçimlerde İzmir'den bağımsız milletvekili seçilmiş, 4 Mayıs 1931 yılında meclis çalışmalarına katılmıştır. Beş, altı ve yedinci devrelerde CHP'den İzmir'den milletvekili seçilmiştir³. Fakat Halil Bey'in bağımsız milletvekili seçilmesine İzmir'li avukatlardan Fuat Bey İntihabı Mebusan Kanunu'nun 49. ve 54. Maddelerine aykırı olduğunu gerekçesiyle itiraz etmiştir. Bu itiraz üzerine Mazbataları Tetkik Encümeni Azası inceleme yapmıştır. Yapılan inceleme sonucunda seçimde yanlış bir taraf olmadığına, bundan dolayı da mazbatanın kabulüne oybirliğiyle karar verilmiştir (TBMM Z.C, D.4, C.1, İ.6, s.67). Halil Bey bu yasama döneminde Teşkilatı Esasiye Encümeni'ne seçilerek faaliyet yürütmüştür (TBMM Z.C, D. 4, C 3, İ. 2, s. 29).

Halil Bey TBMM üyeliği döneminde, Meclis-i Mebusan dönemindeki kadar etkili olamasa da, pek çok kez söz alarak konuşmuş ve fikirlerini belirtmiştir. Halil Bey meclis çalışmalarına katıldığı ilk gün olan Dört Mayıs 1931 tarihinde Cumhurbaşkanlığı seçimine ilişkin söz almış ve uzun bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmasında Cumhurbaşkanı'nın seçilmesine ilişkin bazı tespitlerde bulunmuştur. Meclis seçimlerinin yenilenmesi ile birlikte Cumhurbaşkanı'nın da seçilmesinin yanlış olduğunu, çünkü meclis seçimlerinin erken yapıldığını, bu nedenle cumhurbaşkanı seçiminin de erken yapılarak Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun ilgili maddelerine aykırı davranıldığını belirtmiştir. Cumhurbaşkanlığı seçiminin yapılması halinde sürenin kısaltılarak Teşkilat-ı Esasiye'ye aykırı bir iş yapılmış

³ TBMM'de ki kişisel dosyasından alınmıştır.

olacağını vurgulamıştır. Halil Bey'in bu tespitleri mecliste ciddi bir yankı bulmuştur. Halil Bey'den sonra söz alan Kütahya mebusu Recep Bey ise, Halil Bey'in söylediklerinin doğru olmadığını söyleyerek yapılan seçimlerde herhangi bir yanlışlık olmadığını belirtmiştir. Devam eden tartışmalardan sonra Meclis Başkanı Kazım Paşa Cumhurbaşkanlığı seçimini yaptırmış ve seçim sonucunda Mustafa Kemal Paşa 289 oy alarak oybirliğiyle Cumhurbaşkanı seçilmiştir (TBMM Z.C. D 4, C. 2, İ. 1: 3-6). Seçim sonucuna bakıldığında seçimin yapılmasına itiraz eden Halil Bey'in de diğer mebuslar gibi Mustafa Kemal'e oy verdiği görülmektedir.

Halil Bey, 4. Dönem konuşmalarında özellikle “1929 Büyük Buhranı” ile ilgili konulara değinmiş, dünya ve Türkiye ekonomisi üzerine tespitlerde bulunarak Hükümeti yapması gerekenler konusunda uyarmıştır. Konuşmalarında dünyanın böyle büyük bir bunalıma nasıl geldiği konusundaki düşüncelerini aktarmış, Birinci Dünya Savaşı'nın bu duruma neden olan büyük etkisinden söz etmiştir. Ayrıca, Rusya, Çin de ve Hindistan'da yaşanan siyasi gelişmelerin bu krizde ciddi şekilde etkili olduğunu aktarmıştır. Konuşmalarında ülkede tarım ve hayvancılığın içinde bulunan durumu ve alınması gereken önlemleri aktarmıştır. 1933 yılı bütçesi ile ilgili konuşmasında Ziraat Bankası'nın borçları ertelemesi ve faiz oranları düşürmesi gibi önlemlerin yetersiz olduğunu işaret ederek Macaristan ve Amerika'da olduğu gibi radikal kararların alınmasıyla krize karşı durulabileceğini belirtmiştir (TBMM Z.C. D. 4, C. 15, İ. 50: 81-84).

Bir başka konuşmasında 1927 yılından itibaren ülkede yaşanan iktisadi gelişmeyi rakamlarla vermiş, krizin daha uzun süreceğini, bu nedenle de tedbirler alınması gerektiğini vurgulamış ve karamsar bir tablo çizmiştir. Konuşmanın sonuna doğru ise bütün yokluklara rağmen ülkede önemli işler yapıldığını belirtir:

“Arkadaşlar, dedim ki milletin elanı büyüktür. Hakikaten beş sene zarfında bizim milletimizin yapmış olduğunu hiç bir millet yapmamıştır. Memleketin servetine, elinde vesaiti olmadığı halde beş yüz milyon ilâve edebilmiştir. Sırf kendi sayı ile ve bir mucize ile yapmıştır. Bunu hiç bir millet yapmamış ve yapamazda.... Bu mucizede, bu mucizeyi doğuran şerait içinde yapılabilir. Fakat bu şerait asırlarda belki ancak bir defa gelebilir, çok tekrar etmez. Bu ilerlemek zevki, yürümeğe aşkı söndürülmemelidir. Bu gün bu krize rağmen geniş düşünerek memleketimizin, arz

ettiğim gibi, iktisat programı iyi tesbit edilmeli ve Avrupadan mütehasıslar getirmeliyiz. Nereden başlayıp nereye ve nasıl gideceğimizi tesbit ettirmeliyiz, ondan sonra istikraz çaresine bakmalıyız. Maruzatım bundan ibarettir.” (TBMM Z.C, D.IV, C.3, İ. 29: 163).

5.3.2. Halil Bey’in V. Dönem Milletvekilliği ve Yaptığı Konuşmalar

8 Şubat 1935 yılında yapılan seçimlerin ardından Halil Bey 5. Dönem İzmir milletvekili olarak yeniden meclise girer. 1 Mart 1935 tarihinde TBMM toplanmış ve çalışmalarına başlamıştır (TBMM Z.C. D 5, C. 1, İ.1: 36).

V. Yasama döneminde yirmi altı kez söz alan Halil Bey, çoğunlukla bütçeler üzerine konuşmuştur. 1935 yılı bütçesiyle ilgili yaptığı konuşmada, Osmanlı ve Selçuklu döneminden örnekler vermiş, Avrupa ekonomisini anlatmış, çiftçinin teşkilatlandırılması üzerinde durmuş ve özellikle ordunun güçlendirilmesi gerektiğini belirterek konuşmasını tamamlamıştır:

“Bu memleketin siyasî vaziyeti itibarile her şeyden evvel ordumuzu, emniyet şebekemizi ikmal etmek mecburiyetindeyiz. Onun için bütün kuvvetimizi ikinci ve üçüncü derecede olan ve uzun zamandan sonra irad verecek olan bir takım hizmetlere hasretmeyerek, dağıtmayarak, ordu, şimendifer ve yol üzerinde teksif edelim. Çiftçinin yüklerini hafifletmek suretile memleketin dahilî iktisadiyatını genişletmek yoluna hasredelim. Bütçemizi de bu esas dairesinde yeniden tetkik edelim.” (TBMM Z.C,D.V, C.3, İ.27: 165).

Yine aynı yıl İktisat Vekaleti Bütçesi ile ilgili söz alan Halil Bey, ordunun geliştirilmesi ve yol yapımı konusunda çalışmalar yapılması gerektiğini belirtmiştir. Vergilerin yeterince arttırıldığını söyleyen Halil Menteşe, uluslararası ekonominin giderek daraldığını, İngiltere ve Fransa’nın bile dışa kapalı politikalar izlediklerini ifade ederek Türkiye’nin de artık birkaç sene vergi artırımına gidemeyeceğini dile getirmiştir (TBMM Z.C, D.V, C.8, İ.29: 266).

1937 yılı bütçe görüşmeleri, yaklaşan savaş ve ekonomik sıkıntıların gölgesinde gerçekleşmiş, tartışmalar daha çok savaş ve ekonomi ekseninde yapılmıştır. Bu tartışmalardan birinde söz alan Halil Menteşe, Avrupa’daki yeni

gelişmelerin yakından incelenerek özellikle demiryolu yapımının hızlandırılmasının gerekliliği üzerinde durmuştur :

“Arkadaşlar; dünyanın vaziyeti malum. Memleketin hal ve istikbaline aid tedbirler alınırken bilhassa bitişik bulunduğumuz Avrupayı gözümüzün önünden ayırmamalıyız ve oranın vaziyetini iyi tetkik etmeliyiz. Çünkü, orada bizim için tehlikeler dolu olduğu gibi ibret misalleri de vardır ve memleketimin gerek mali ve gerek iktisadi cepheden bu mesud gününde buradan söz söylerken yarin için alınması lazım gelen tedbirler hakkında bazı esaslı fikirlerimi arzedeceğim.” (TBMM Z.C, D.V, C 18, İ. 63: 190-191).

V. dönem çalışmaları içerisinde en göze çarpan konulardan birisi de C.H.P.’nin altı umdesinin anayasaya dahil edilmesidir. Halil Menteşe, bu ilkelerin anayasaya dahil edilmesinin anlamsız olduğunu dile getirerek karşı çıkmıştır. Bunun nedenini şöyle açıklamaktadır:

“C. H. Partisinin umdelerinin teşkilâtı esasiyeye geçebilmesi için gösterilen esbabı mucibeyi ben, varid görmüyorum. Çünkü esbabı mucibede deniliyor ki, teşkilâtı esasiyede Devletin tarzı siyaset ve idaresine aid esas hükümler derc edilmek lâzımgelir. Teşkilâti esasiye kanunu, hepiniz bilirsiniz ki, Hükümet fonksiyonlarını tanzim eder ve Devlet otoriteleri arasındaki münasebetleri tesbit eder ve amme hukuku denilen ferdin hukukunu ve buna müteallik prensibleri tesbit ettikten sonra onları teşkilâtı esasiye kanununun teminat ve tekeffülü altına kor. Hükümetin tarzı siyaset ve idaresi Teşkilâti esasiye kanununda tesbit edilince, ben hatırıma gelen bazı sui tefehhümü tevliid edebilecek olan mülâhazaları arzetmek istiyorum. Şimdi yapacağımız tadilâtle Cumhuriyetin; Devletçi, milliyetçi, halkçı ve ilâh.... olduğunu tesbit edeceğiz. Devletçilik mesela, devletin şekli meyanına giriyor. Şimdi ekonomide liberal taraftarı ferdiyetçi bir vatandaş ortaya çıkar da propagandaya başlarsa şekli Devleti tebdil cürmüne tasaddi etmiş diye acaba onu polis yakalayıp da mahkemeye verecek midir? Sonra esbabı mucibe de deniliyor ki milliyetçiliği Devletin şekli meyanına koyarken, beynelmilel cereyanlara karşı Hükümetin eline bir silâh vermiş oluyoruz. Şimdi bir komünist komünizim propagandası yapıyor ve komünizm propagandası yaptığından dolayı, tabî Devletin şeklini tebdil ediyor diye, yakalayıp mahkemeye verildikten sonra, hâkim huzurunda bu komünist derse ki; beni niçin buraya getirdiniz ve niçin burada maznun

sandalyesinde oturuyorum? inkılâpçılık Devlet şekline dahildir. Ben en geniş ve en esaslı bir inkılab taraftarıyım. Vesaiti istihşaliyeyi kamilen komonize ederek Devletin eline veriyorum. Binaenaleyh beni niçin muhakeme ediyorsunuz? O zaman ne olacaktır? (Komünistlik istemiyoruz sesleri). Bunlar hatıra gelebilen mülâhazalardır. Benim zihnimi kurcaladığı gibi bir çok vatandaşların da hatırından geçebilecek sui tefehhümlerdir. İnşallah bunları silecek cevablarla karşılaşırım. Ne bende ne de başkaların da bu sui tefehhümler kalmaz. Bu hususlardaki mülâhazalarım aşağı, yukarı budur.” (TBMM Z. C. D. 5, C. 16, İ. 33: 62-63).

1937 yılında Celal Bayar’ın başbakan olması nedeniyle yaptığı bir konuşmada hem eski Başbakan İsmet İnönü’yü hem de Bayar’ı öven bir konuşma yapmıştır. Celal Bayar’ın görevinin çok zor olduğunu ifade eden Halil Bey, buna rağmen Bayar’ın bu görevi başaracak yetenekte olduğunu dile getirir. İş Bankası’nın başında olduğu dönemde gösterdiği başarılarla vurgu yaparak kendisinden özellikle tarım alanında ciddi kalkınma hamleleri beklediğini belirtmiştir (TBMM Z. C. D. 5, C. 20, İ. 3: 34-36).

5. 3. 3. Halil Bey’in VI. Dönem Milletvekilliği ve Yaptığı Konuşmalar

26 Mart 1939 seçimlerinin ardından 3 Nisan 1939’da TBMM VI. Yasama dönemi çalışmalarına başlamıştır. Halil Bey yine İzmir milletvekili olarak meclistedir (TBMM Z.C. D. 6, C. 1, İ.1: 45). VI. Dönemde de bir önceki dönemde olduğu gibi çoğunlukla bütçe ile ilgili söz alan Halil Menteşe ziraat konusunda hükümete önerilerde bulunmuştur.

Cumhuriyet döneminde eğitim alanında uygulanan en önemli projelerden birisi olan “Köy Enstitüleri” konusu TBMM’nin VI. Dönem çalışmalarına denk gelir. Konunun gündeme gelişiyle birlikte söz alan Halil Bey Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel’i kutladığı konuşmasında projeyi desteklediğini, uygulamanın köy ve tarım hayatı için faydalı olacağına inandığını ifade eder (TBMM Z. C. D. 6, C. 10, İ. 41: 80).

1939 yılında “Türkiye Cumhuriyeti ile Fransa Cumhuriyeti ve İngiltere Krallığı arasında Ankara’da imzalanan üç taraflı yardım muahedesi” ile ilgili söz

alan Halil Mentеше, II. Dünya Savaşı'nın başlangıcında gördüğü manzarayı ifade ederek durum tespiti yapmış ve ülkenin coğrafi konumundan dolayı çeşitli tehlikelere açık hale gelebileceği uyarısında bulunmuştur:

“Avrupa’da başlamış olan harbi lokalize edebilirsek dünyanın en mesud milleti olacağız. Fakat hâdisatın cereyanı bu günden tamamile tesbit edilemez, harb devam ediyor, genişleyebilir. Diğer bir bakımdan da memleketimiz kendini büyük bir harbin içinde bulabilir. Arkadaşlar; geçen mayıs içinde mühim vekayi cereyan etti. İnsburda Alman ve İtalyan erkâni harbleri bir toplantı yaptılar. Müteakiben İtalyanlar Arnavutluğu işgal ettiler. Benim görüşüme göre bu gösteriyor ki büyük bir plânın mukaddemesi olarak bu işgal vaki olmuştur. Balkanların vaziyeti cağrafiyesine göre Balkanlara hâkim olan, şarkî Bahri Sefitte de hâkim olur. Binaenaleyh benim görüşüme göre Balkanlar tarikile şarkî Bahri Sefide inmek, Süveyşi tutmak istediler. Fakat Bahri Sefide inmek, Süveyşi tutmak için üzerimizden geçmek lâzımgeliyordu. Şunu da söylememe müsaadenizi rica edeceğim; bu vaziyet karşısında İngiltere ile vaziyete sarahat vermek, katı tedbir almak lüzumunu söylediğim zaman ben vaziyeti bu şekilde görüyorum İngiltere de bunu böyle anlamıştır ve bizimle mukadderatını tam iştirak vaziyetinde görerek ittifaka girmişlerdir ve her iki millet ciddî menafîinin ve mevcudiyetinin bir iştiraki tanımı ile müteakiben ittifak etmişlerdir ve bu ittifakın akdile bizim üzerimizde başlayacak bir harbi bertaraf etmiş olduk ve bu muahedenin mühim bir rüknü de Sovyet komşularımız için yapılmış olan rezervdir. Sovyetlerin bu rezervin mahiyetini takdir edeceklerini ümid ederiz ve takdir etmelidirler. Bizim coğrafi vaziyetimizin hususiyetleri vardır. Biz Bahri Siyah Devleti olduğumuz kadar bir Bahri Sefid Devletiyiz de. Sahillerimizin büyük bir kısmı Bahri Sefide yaslanmaktadır ve memleketimizin en zengin muntkaları o denize sahildir. Binaenaleyh biz memleketin emniyetini düşünürken Bahri Sefidden gelecek tehlikeleri nazara almak mecburiyetindeyiz. Fakat aynı zamanda Bahri siyaha da emniyetle bakmamız icab etmektedir. Yeni müttefiklerimiz, İngiliz ve Fransızlar, bizim bu zarurî vaziyetimizi anlamışlar ve maddeye Rusya ile karşı karşıya gelmeleri vaziyeti hâsıl olunca bizi icbar etmemek için bir kayid kabul etmişlerdir. Eğer Sovyet Rusya da bu zarureti bu suretle kabul eder ve bunu kendisine hazmettirebilirse o zaman Sovyet Rusya ile de,

eskiden olduğu gibi, daima dost kalacağız. Fakat her halde bilmelidirler ki gerek Bahri Sefidde ve gerek Bahri siyahta emniyet tedbirleri almak mecburiyetindeyiz.” diyerek tehlikenin boyutlarına dikkat çekmiştir (TBMM Z. C. D. 6, C. 6, İ. 3: 21).

Halil Mentеше bunların yanı sıra bazı kanun tekliflerinde söz alarak fikirlerini ifade etmiş, görüşmelerde aktif rol üstlenmiştir. II. Dünya Savaşı sırasında uygulanan savaş ekonomisi ile ilgili olarak çay satışının serbest bırakılması ve köylüden alınan vergilerin indirilmesi gibi düşüncelerini de ortaya koymuştur.

5. 3. 4. Halil Bey’in VII. Dönem Milletvekilliği ve Yaptığı

Konuşmalar

28 Şubat 1943 tarihinde yapılan seçimlerden sonra Halil Mentеше 8 Mart 1943 de açılan TBMM’de yine İzmir milletvekili olarak yerini almıştır. Bu yasama döneminde pek fazla ortaya çıkmayan Halil Mentеше sadece bir kez 1944 yılı bütçesiyle ilgili söz almıştır. Burada yaptığı konuşmada bütçenin aleyhinde veya lehinde bir yorum yapmadan, ülkenin ekonomik durumuyla ilgili genel bir çerçeve çizmiştir. Bütçe oylamasında da kabul yönünde oy kullanmıştır (TBMM Z.C. D.7, C.10, İ.64: 415-417). Bu konuşma Halil Mentеше’nin TBMM’de yaptığı son konuşma olmuştur.

5.4. Halil Bey’in Ölümü ve Yankıları

16 Mart 1921 tarihinde İngilizlerle imzalanan anlaşma uyarınca Malta sürgününden dönen Halil Bey uzunca bir süre Milas’ta tarım işleriyle uğraşarak oldukça sakin bir yaşam sürmüştür. Fakat uzun yıllar politikayla ilgilenmenin vermiş olduğu alışkanlıkla, politikanın dışında da kalamamıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin IV. döneminde İzmir’den bağımsız milletvekili seçilerek aktif siyasete yeniden dönmüştür. Daha sonra sırasıyla V., VI. ve VII. dönemlerinde milletvekili olarak siyasi yaşamına devam etmiştir. II. Meşrutiyet’in ilanıyla başlayan ve kısa aralıklar dışında, siyasi hayatı 20 Temmuz 1946 ya kadar devam eder. Bu tarihten sonra tekrar siyaset dışı kalan Halil Bey 74 yaşındayken 1 Nisan

1948'de hayata veda eder. Yaşamı boyunca kritik anlarda ülkenin kaderini belirleyen ender insanlardan biri olan Halil Bey'in mezarı eşi, oğlu ve gelini ile birlikte Milas'taki şehir mezarlığında bulunmaktadır.

Halil Bey'in ölüm haberi dönem gazetelerinin pek çoğunda yer almıştır. Aşağıda, bu gazetelerin Halil Bey'in ölümü üzerine verdiği haber ve yorumlar yer almaktadır:

Takvim Gazetesi

“Milas'tan bildirildiğine göre meşrutiyet devrinde adliye, dahiliye, hariciye nazırlıklarında, şuray-ı devlet reislikleriyle muhtelif kabinelerde hükümet mesuliyetine iştirak eden ve Meclis-i Mebusan Reisliği yapan eski Muğla milletvekili Halil Menteş 74 yaşında iken vefat etmiştir. Yakın tarihimizde mühim roller oynayan merhumun ölümü memleket için bir ziyadır. Eski devrin dürüst ve değerli adamlarından olan merhum dürüstlük ve vatanperverlikle temayüz etmişti.”(Takvim, 4 Nisan 1948)

Aynı gazetede Mehmed Alioğlu, Halil Bey'in ölüm haberiyle ilgili uzun bir yazı kaleme almıştır. Öyle ki Osmanlı dönemi parlamento binasının yangın sonucu yok olması ile Halil Bey'in ölümü arasında duygusal bir ilişki bile kurmuştur. Alioğlu'nun yazısı şu şekildedir:

“1908 inkılabının Türkiye mukadderatına on sene müddetle hakim kıldığı ilk inkılapçı unsurlar arasında bu tarihi şahsiyetin –uzun bir hastalık sonunda dünyadan ayrıl olsa dahi- gelen haberin apansız bir mahiyette olması, ölümün eski, mebusan binasının yanmasıyla münasebetli olarak bir yüreğe inme şeklinde olduğu fikrini telkin ediyor. Osmanlı meşrutiyet devrinin hemen her hadise ve vakasında hüviyeti ve bilhassa dikkatleri toplayan adı en çok söylenen Halil Bey her şeyden evvel –teberrüz ettireyim ki- kendisini tanıyanlardan ancak rahmet dileyecek şiar ve ahlakta, lekelenmemiş çok namuslu bir Türk ve Müslüman'dı.” yazıyı kaleme almıştır (Alioğlu, Takvim, 4 Nisan 1948).

Vatan Gazetesi

“Acı bir kayıp. Halil Menteşe Vefat Etti. Halil Menteşe’nin ölümüyle; maizi tanıyan ve mazide rolü olan vatandaşlardan mürekkep insan sermayemiz yeni ve mühim bir kayba daha uğramıştır.” dedikten sonra Halil Bey’in hayatından kısa notlar aktarmıştır. Yazının sonunu ise şöyledir:

“Halil Menteşe temiz ve vatansever ve prensip sahibi bir fikir adamıydı. Son zamanlarda siyasi hayattan çekildikten sonra da umumi işlere olan alakalarını muhafaza etmiş ve vakit vakit gazetelerde çıkan beyanatı ve yazılarıyla umumi hayatta istikrar ve karşılıklı saygı hüküm sürmesini temine çalışmıştır. Eski günlerin görgü ve bilgisini temsil eden böyle kıymetli bir siyaset adamının aramızdan ebedi surette ayrılmasına müteessiriz. Kendisine rahmet diler, ailesine taziyelerimizi bildiririz.” (Vatan, 4 Nisan 1948).

Cumhuriyet, üçüncü sayfasında verdiği haberin başlığını *Acı bir kayıp, Halil Menteşe Milas’ta evvelki gün vefat etti* başlığıyla vermiştir: “Milas’ın büyük evladı, Meşrutiyet devrinin en tanınmış devlet adamlarından Halil Menteşe, son günlerde mustarip olduğu hastalıktan kurtulamayarak dün Hakkın rahmetine kavuşmuştur. 74 yaşında gözlerini hayata yuman merhumun bu ani ölümü, kasabamızda büyük bir teessür uyandırmış ve Milas, bir matem havasına bürünmüştür.” (Cumhuriyet, 4 Nisan 1948). Cumhuriyet gazetesi, haberini Milas’taki yerel kaynaklardan aktardığı için, Halil Bey’in ölümüne ve Milas’taki hayatına dair daha kapsamlı bir haber yapmıştır. Gazete haberinin devamında Halil Bey’in yaşlı olmasına rağmen oldukça zinde olduğunu belirtmiştir:

“...Onu, kasabanın parkı civarında sabah ve akşam gezilerinde hemen her gün görmek mümkündü. İstanbul ve İzmir gazetelerinin muntazaman takip eder, dünya ve bilhassa memleket meseleleriyle çok yakından alakalanır, kendini ziyarete gidenlerle daima halkımızın biran evvel refaha kavuşması çarelerini münakaşa ederdi. Memleketin muhtelif meseleleri hakkındaki görüşlerini parlamento kürsüsünden söyleyemediği için üzüliyordu.” (Cumhuriyet, 4 Nisan 1948).

Her Gün

“Eski ve devlet adamlarımızdan Halil Menteş Milas'ta vefat etmiştir. Merhum Mebusan Meclisi ve Devlet Şurası başkanlıklarıyla Hariciye Nazırlığı'nda bulunmuş ve çok kıymetli hizmetler ifa etmiştir.” (Her Gün, 2 Nisan 1948).

Vakit Gazetesi

“Halil Menteşe vefat etti.

Bu sabahki Son Telgraf gazetesi İzmir'den aldığı bir telefon haberi olarak eski İzmir milletvekili Halil Menteşe'nin memleketi olan Milas' ta öldüğünü bildirmiştir. Haberin Milas'ta 1 Nisan sularında yayılması bu acı habere bir an inanmamak ihtimalini hatıra getiriyor; bununla beraber geç olmasını dilediğimiz bir Hak emri vaki olmuşsa kendisine rahmet temenni ederek ailesine taziyetler beyan ederiz. Halil Menteşe Meşrutiyet devrinin İttihat ve Terakki safında yer almış bir devlet adamıydı. Cumhuriyet meclisinde de müstakil mebus olarak son devreye kadar memleket hizmetine devam etmiştir. 1874 de Milas'ta doğan Halil Bey meşrutiyetten evvel Paris'te hukuk tahsil etmiş, hususi hayatında da kendisini çiftçiliğe vermişti. Ölümü bir memleket kaybıdır.” (Vakit, Yeni Gazete, 3 Nisan 1948).

Ulus Gazetesi:

“Halil Menteşe vefat etti.

Teessürle haber aldığımızı göre, eski İzmir milletvekili Halil Menteşe yakalandığı zatürreden kurtulamayarak evvelki gün Milas'ta vefat etmiştir. Bütün ömrünce yurdunun selamet ve saadetinden başka bir şey düşünmemiş, en buhranlı zamanlarda yurt hizmetinde aldığı vazifeleri dürüstlük ve fedakarlıkla ifa etmiş, ömrünün son saatine kadar ancak yurdu ve milleti için çalışmış olan bu kıymetli Türk evladının ölümü memleket için bir kayıptır. Rahmetliye tanrıdan rahmet, kederli ailesine ve dostlarına başsağlığı dileriz.” (Ulus, 3 Nisan 1948).

5.5. Halil Bey'in Kişiliği

Halil Bey'i yakından tanıyan Hüseyin Cahid Yalçın'ın yazdıklarına bakıldığında Halil Bey'in kişiliğine dair bazı ipuçları bulmak mümkündür: *“Şişmanlığın faziletlerine dair yazılmış bir çok makaleler vardır. Şişmanlar neşeli olurlar, iyi kalpli olurlar, vefalı olurlar derler ve şişmanlarda fena kimse yetişmediğini mahkeme ve hapishane istatistikleri ile ispat ederler. Eğer bunlara inanmakta tereddüt edilseydi Halil Bey bütün şüpheleri silip süpürebilir ve şişmanların ahlaki faziletlerine dair kalbe sağlam bir iman verebilirdi. Ben Halil Bey'i en buhranlı zamanlarda bile meyas, bedbin ve ümitsiz görmedim. Bunu lakaytlıkla karıştırmamalıdır. Çünkü iyi kalbinin hassaslığını, bir çok vesilelerle, yaşanan gözlerinde okuduğum vardır.”* (Yalçın, 1936: 9). Bu satırlarda Halil Bey'in pozitif yönü anlatılmaktadır. Onu tanıyanların ortak kanısı da sakin ve uzlaşmacı bir yapısı olduğu yönündedir.

Küçük yaşta anne ve babasını kaybetmiş olması onun kişiliğinin şekillenmesinde kuşkusuz etkili olmuştur. Erken yaşta ailesini kaybetmiş olması onun yaşatlarından farklı olarak daha sakin, bir bakıma içe kapanık yetişmesine neden olmuştur. Anne ve babasını kaybettikten sonra aile ağabeyinin sorumluluğu altına girmiştir. Ağabeyinin de kaybettikten sonra ailenin bütün sorumluluğu onun omuzlarına kalmıştır. Yaşadığı tüm bu gelişmeler Halil Bey'in sonraki hayatını her yönüyle etkilemiştir.

Halil Bey'in yetiştiği dönem Osmanlı Devleti'nin en sıkıntılı olduğu, aynı zamanda büyük dönüşümlerin yaşandığı dönemdir. İmparatorluk dağılma sürecine girmiştir. Hem içerde hem de dışarıda ciddi sorunlarla baş etmeye çalıştığı dönemdir. Osmanlı aydınlarının yoğun tartışmalar yaptıkları bu dönemde Halil Bey İzmir'de eğitim almış ve hocalarından etkilenmiştir. Bu eğitim süreci onun siyasi kişiliğinin şekillenmesinde önemli rol oynamış ve bunun sonucunda ilerde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önemli adamları arasında yer almıştır.

Torunu Sevda Posacı'yla yaptığımız görüşmelerde kendisi de dedesinin oldukça mülayim ve sakin bir kişiliğinin olduğunu belirtmiştir. Belki de bu sakin ve uzlaşmacı tavrı onu siyasette aranılan bir insan haline getirmiştir. Özellikle I. Dünya

Savaşı esnasında pek çok önemli göreve onun atanmasında kişiliğinin bu yönü etkili olmuştur. Arkadaşlarına oldukça güven veren bir yapısı vardır; bu durum kabinede vekalet işlerinin genelde ona yönelmesine yol açmıştır. Ona en fazla güvenenlerin başında kuşkusuz Talat Paşa gelmektedir. Örneğin kendisi 22 Teşrin-i Sani 1331 (5 Aralık 1915) tarihinde Hariciye Nazırı iken teftiş için Anadolu'ya geçmesi nedeniyle onun Dahiliye ve Maliye Nazırlığı görevlerine vekalet etmiştir (BOA, DUİT 8/109). Halil Bey bu dönemde pek çok önemli görev yürütmesine rağmen başka zamanlarda kabinede diğer nazırların işlerine de zaman zaman yetişmek zorunda kalmıştır. 16 Kanun-i evvel 1333 (16 Aralık 1917) tarihinde Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey'in görevinin başında olmadığı süre boyunca Halil Bey bu göreve de vekalet etmiştir. Üstelik bu sırada kendisi hem Şura-yı Devlet Reisi hem Adliye Nazırı'dır (BOA, DUİT 9/19). Bu durumdan da anlaşılacağı üzere siyaset arkadaşları tarafından kendisine büyük bir güven duyulmaktadır.

Halil Bey'in kişiliğinin bir diğer yönü ise üstlendiği görevleri büyük bir ciddiyetle yürütmesidir. Gerek cemiyette gerekse mecliste aldığı görevlerde büyük bir ciddiyetle çalışmıştır. Bu tavrıyla beraber nazik ve uzlaşmacı yanı onun neredeyse herkes tarafından sevilmesine yol açmıştır. Cumhuriyet'in ilanından sonra da diğer İttihatçıların aksine değer görmesinde ve siyasette var olmaya devam etmesinde Halil Bey'in bu uzlaşmacı tavrının büyük etkisi vardır.

Halil Bey aynı zamanda geleneksel değer yargılarına da büyük önem veren bir yapıya sahiptir. Onun bu geleneksel yanı ağabeyi öldükten sonra geride kalan ailesine sahip çıkmasına sebep olmuştur. Ağabeyinin vasiyeti üzerine o öldükten sonra başkasıyla nişanlı olmasına rağmen nişanlısından ayrılarak ağabeyinin eşiyle evlenmiştir. Bu tavır bugün bizler için oldukça ters bir durum gibi görünmekteyse de, o günün şartları ve değer yargıları açısından değerlendirildiğinde normal bir tavır olarak algılanmalıdır.

SONUÇ

Halil Bey'in yaşadığı dönem Osmanlı Devleti'nin büyük dönüşüm sancıları çektiği tarihlere denk gelmektedir. Bu dönem hem devletin çöküşe doğru gittiği hem de bu çöküşün nasıl engelleneceğinin en yoğun tartışıldığı dönem olmuştur. Halil Bey bu tartışmaların içinde kendine bir yön belirlemek zorunda kalmıştır. Osmanlı aydınlarının Batı tarzı bir modernleşmeyi gerçekleştirmeye çabaladıkları dönemde eğitim almıştır. Özellikle İzmir'deki eğitimi sırasında, hocalarının büyük çoğunluğun dönemin önemli aydınları arasında olduğunu söyleyebiliriz. Halil Bey'in bilinç koşullarının zemini öncelikle bu eğitimle belirmiştir. Bu eğitim sayesinde ülkenin içinde bulunduğu tartışma ortamından haberdar olmuş ve dönemde yaygın olan özgürlükçü düşüncelerle tanışabilmiştir.

Halil Bey liseden mezun olduktan sonra ziraat eğitimi almak üzere İstanbul'a gider ve Halkalı Ziraat Mektebi'ne yazılır. Burada kısa bir süre kaldıktan sonra yapmak istediği asıl işin bu olmadığını anlayarak İzmir'e geri döner ve Fransızcasını ilerletmek için Saint-Joseph okuluna yazılır. Bir süre sonra Hukuk eğitimi için tekrar İstanbul'a döner. Burada polis takibine alınır, bunu fark edince Paris'e kaçar. Paris, dönemin önemli muhalefet önderlerinin bulunduğu bir şehirdir. Halil Mentеше burada bir süre sonra Ahmet Rızayla tanışır ve bu tanışma onu İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle buluşturur. Ahmet Rıza'yla birlikte Meşveret'in çıkarılmasına katkı sunar. Fransa'da sürdürdüğü hayatı ailevi nedenlerle son bulur.

Milas'a döndüğünde de siyasetten uzak durmaz ve Dr. Nazım'la yurtdışında sağladığı ilişki devam eder. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle meclise Mentеше milletvekili olarak girer. İlk ciddi siyasi deneyimini cemiyetin grup reisliğini yaparak üstlenir. Daha sonra kurulan hükümetlerde Dahiliye, Hariciye ve Adliye Nazırlığı görevlerinde bulunur. Ayrıca Şuray-ı Devlet Reisi olarak görev yapar. Yine Meşrutiyet dönemi boyunca çeşitli defalar Meclis-i Mebusan Reisliği yapar. Özellikle Adliye Nazırı olduğu sırada dönemin çok ilerisinde sayılabilecek reformlara imza atar ki bunların en önemlisi Hukuk-u Aile Kararnamesi'dir.

Halil Bey'in siyasette en aktif olduğu dönem kuşkusuz Osmanlı Devleti tarihinde önemli bir yeri olan I. Dünya Savaşı sürecine denk gelmektedir. Halil Bey

bu dönemde Enver, Talat ve Cemal üçlüsüyle birlikte ülkenin geleceğini derinden etkileyecek kararların alınmasına etki etmiştir. Özellikle savaş öncesi Osmanlı Devleti'nin yapmaya çalıştığı ittifak görüşmelerinde Talat Bey'le birlikte önemli görevler üstlenmiştir. Kendisi bazen Cemal Paşa'nın da önüne geçerek Enver ve Talat Paşa'dan sonra dönemin üçüncü adamı olarak anılmıştır. Adeta Birinci Dünya Savaşı'nın sembolü haline gelmiş olan Yavuz ve Midilli olayında, fikir Halil Bey'den gelmiş, bu adımıyla ciddi bir krizi önlemiştir. Bu dönemin önemli devlet adamları arasında yer almış olması, savaş sonrasında başlatılan ittihatchi tutuklamalarında onu baş sıralara yerleştirmiştir.

Halil Bey Birinci Dünya Savaşı sırasında yürüttüğü aktif siyasi faaliyetlerinin olumsuz karşılığını savaş sonrası almıştır. İtilaf devletlerinin isteğiyle hükümetin başlattığı tutuklamalarda arananlar listesinde yer almıştır. İngiliz Yüksek Komiserliği'nin 10 Mart 1919'te Londra'ya tanıttığı tutuklular arasında, İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimlerinden biri olan Halil Bey de vardır. O'ndan, eski Menteşe Mebusu, Devlet Şurası Reisi, Adliye Nazır, Meclis-i Mebusan Reisi, İttihat ve Terakki Komitesi'nin en göze çarpan üyelerinden biri olarak bahsedilir. Bu sürecin sonunda tutuklanarak Bekirağa Bölüğü'ne götürülmüştür. Burada bir süre tutulduktan sonra alınan karar üzerine, diğer tutuklularla birlikte Malta'ya sürgüne gönderilmiştir.

Malta'da süren yirmi bir aylık esaret sonrasında Anadolu'da yaşanan gelişmelere bağlı olarak serbest bırakılmıştır. Serbest kaldıktan sonra Rodos üzerinden ülkeye dönmek istemiş, ailevi nedenlerle bunu gerçekleştirememiştir. Oğlunu rahatsızlığı nedeniyle bir süre daha İtalya'da kalarak onun tedavisiyle ilgilenmiştir. Oğlunu Almanya'da üniversiteye yerleştirdikten sonra ancak 1922 yılında Türkiye'ye dönebilmiştir. Halil Bey, ülkeye döndükten sonra uzunca bir süre Milas'ta çiftçilikle meşgul olup siyasetten uzak durmaya çalışmıştır. Fakat genç yaşta aktif siyasete atılmış, önemli makam ve mevkilerde bulunmuş, zamanında büyük sorumluluklar yüklenmiş biri olarak siyasetten çok fazla uzak kalamamıştır.

Halil Bey, Siyasetten uzak kalamamasına karşın, Cumhuriyet'in ilan edilmesinden sonraki koşullarda, bu kez siyaset yapma olanağı bulamamıştır. Koşullar olgunlaşınca siyasete dönmüş ve 1931 yılında yapılan seçimlerde

İzmir'den bağımsız milletvekili olmuştur. Dördüncü dönemden başlamak üzere beşinci, altıncı ve yedinci dönemde milletvekilliği yaparak aktif siyaseti 1946 yılına kadar aynı ilin milletvekili olarak devam ettirmiştir.

Halil Menteşe'nin diğer ittihatçıların aksine Cumhuriyet döneminde siyaset yapabilmesinde kendisinin kişisel özelliklerinin büyük payı vardır. Ortaya çıkan yeni duruma uyum gösterme becerisi, yeni siyasi ortamda kendisine yer edinmesini sağlamıştır. İttihatçılarla Mustafa Kemal yanlıları arasındaki gerilimde Halil Menteşe gerilimin dışında kalmayı başarabilmiştir. Bu duruşta, Mustafa Kemal ve İsmet İnönü'yle olan ilişkileri belirleyici olmuştur.

Halil Bey Cumhuriyet döneminde doğal olarak Meşrutiyet dönemindeki kadar etkin değildir. Yine de meclis çalışmalarına aktif olarak katılmış, komisyonlarda görevler üstlenmiştir. Özellikle 1929 bunalımına ilişkin önemli uyarılar içeren meclis konuşmaları yapmıştır. Cumhuriyet dönemindeki asıl etkinliği, çok partili hayata geçiş sürecinde, özellikle İsmet Paşa'yla yaptığı tartışmalarda göstermiştir. Bu tartışmalarda ülkenin çok partili hayata geçişinde az da olsa fikirsel katkılar sunmuş, çok partili hayatın tartışılmasına katkı sağlamıştır.

Halil Menteşe'nin yaşadığı döneme etkisini ele alma çabası olan bu çalışmayla bireyin içine doğduğu toplumu ne derecede etkileyebileceği değerlendirilmeye çalışılmıştır. Halil Menteşe'nin kişilik özelliği siyaset yapma biçimi genel olarak bulunduğu ortamı olumlu yönde etkilemesine yol açmıştır. Bir döneme damgasını vurmuş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önemli kişilikleri arasında yer almış, cemiyetin etkin olduğu dönemlerde siyaseten varlığını hissetmiştir.

Halil Menteşe'nin siyaset tarzı diğer pek çok ittihatçının aksine hırçın değildir. En bunalımlı zamanlarda bu özelliği ona arabulucu olarak görevler verilmesine neden olmuştur. Halil Menteşe bir bakıma İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sakin tarafını temsil etmektedir. Çevresinde, olgun, uyumlu olarak bilinir ve genellikle arabulucu olarak kabul edilir. Bu niteliği, günümüzde tartışılan Ombudsman niteliklerine uygundur. Buna karşın sakinliği veya uzlaşmacı kişiliği

dönemin değerleriyle pek uyuşmadığından, bazen “siliklik” olarak değerlendirilmiştir.

Görev anlayışı, döneminin bürokrat ve siyasetçilerine göre daha sorumluluk içerir. Üstlendiği görevleri çoğunlukla büyük bir ciddiyetle yerine getirmiştir. Özellikle Adliye Nazırlığını sürdürdüğü esnada gerçekleştirdiği reformlar Cumhuriyet döneminde bu alanda atılacak adımlara zemin oluşturmuştur.

Bu adımların en önemlisi *Hukuk-u Aile Kararnamesi*'nin çıkarılması olmuştur. Bu kanunla geleneksel Osmanlı aile hukukunda çağdaş değişiklikler yapılmıştır. Bu adım laik bir hukuk sistemine geçişte önemli bir adımdır. Bu örnekten hareketle denilebilir ki, Halil Menteşe, geçmişle gelecek arasında köprü görevi üstlenmektedir.

Halil Menteşe'nin attığı önemli bir diğer adım da Şer'iyye Mahkemeleri'nin Meşihattan ayrılarak Adliye Nazırlığı'na devredilmesi olmuştur. Bu değişiklikler Halil Menteşe'nin reformcu yanını göstermesi bakımından önemlidir. Halil Menteşe bir döneme damgasını vurmuş siyasi bir hareket olan ittihatçılar arasında adı en az bilinen kişiliklerinden biridir. Bu nedenle de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin değerlendirilmesinde ondan söz etmenin döneme ilişkin bir eksikliğin giderilmesi açısından önemli olduğu düşünülmelidir. Bir imparatorluğun son zamanlarında alınan kararların alıcıları arasında bulunması onu bu manada önemli kılar.

Sonuç olarak Halil Menteşe'nin yakın tarihimizdeki yeri, onun eylem ve etkinlikleri, çevresini etkilemesi ve sorunların çözümüne yaptığı katkılarıyla ön plana çıkar. Meşrutiyet dönemiyle Cumhuriyet döneminin kadroları arasındaki bağı kuran kişilik olarak göze çarpar. Dönemin gergin ortamında bu tür bağlar kuran başka bürokrat veya siyasi kişiliklere fazla rastlanmaz. Dolayısıyla Halil Menteşe özgün bir karakter olarak karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

A- Arşiv Belgeleri

B.O.A. DH. KMS., (Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus) Dosya No:61-1, Gömlek No: 63.

B.O.A. İ. DUİT.,(İradeler Dosya Usulü) Dosya No: 7, Gömlek No: 83.

B.O.A. İ. DUİT., Dosya No: 8, Gömlek No: 28.

B.O.A. İ. DUİT., Dosya No: 8, Gömlek No: 87.

B.O.A. İ. DUİT., Dosya No: 8, Gömlek No: 108.

B.O.A. İ. DUİT., Dosya No: 8, Gömlek No: 109.

B.O.A. İ. DUİT., Dosya No: 9, Gömlek No: 19.

B.O.A. İ. DUİT., Dosya No: 9, Gömlek No: 28.

B.O.A. İ. DUİT., Dosya No: 9, Gömlek No: 35.

B.O.A. MV., Dosya No: 235, Gömlek No: 73.

B.O.A. MV., Dosya No: 237, Gömlek No: 92.

B.O.A. MV., Dosya No: 244, Gömlek No: 89.

B.O.A. MV., Dosya No: 212, Gömlek No: 4.

B.O.A.İ. TAL., (İradeler Taltifat) Dosya No: 472, Gömlek No: 1329C-09.

B.O.A. İ.TAL., Dosya No: 499, Gömlek No: 1333S-034.

B- Tutanaklar

Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri., D: 1, C: 1, 3, 5, TBMM Basımevi, Ankara, 1991.

..... D: 2, C: 1, 2, TBMM Basımevi, Ankara, 1992.

..... D: 3, C: 1, TBMM Basımevi, Ankara, 1991.

TBMM Zabıt Cerideleri D: 4, C: 1, TBMM Basımevi, Ankara, 1954.

.....D:4, C:3, TBMM Basımevi, Ankara, 1955.

.....D:4, C:15, TBMM Basımevi, Ankara, 1963.

..... D: 5, C: 1, TBMM Basımevi, Ankara, 1954.

.....D:5, C: 3, TBMM Basımevi, Ankara, 1955.

.....D:5, C:8, TBMM Basımevi, Ankara, 1959.

.....D:5, C: 16- 18- 20, TBMM Basımevi, Ankara, 1963

..... D: 6, C: 6, TBMM Basımevi, Ankara, 1966.

..... D: 7, C: 10, TBMM Basımevi, Ankara, 1962-1963.

C- Gazeteler

Cumhuriyet

Her Gün

Tanin

Vakit

Vatan

Ulus

D- Dergiler

Yedigün

Fikir Hareketleri

Hayat Tarih Mecmuası

Tarih ve Toplum

Türk Edebiyatı

E- Kitaplar

Adalı, O. (2003), *Anlamak ve Anlatmak*, Pan Yayıncılık, İstanbul.

Ahmad, F. (1999). *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Kaynak yay., İstanbul.

----- (2007). *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Kaynak yay., İstanbul.

----- (2008). *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, Bilgi Üniv. Yay., İstanbul.

----- (1999). *İttihatçılıktan Kemalizme*, Kaynak Yay., İstanbul.

Ali C. (1985). *İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve 31 Mart Hadisesi*, Yay. Haz: Faik Reşit Unat, TTK yay, Ankara.

Aksu, Ş. (2003). *Bireyin Tarihteki Rolü Yahya Kaptan*, Kocaeli Üniv. Yay., Kocaeli.

Akşin, S. (1972). *31 Mart Olayı*, Sinan yay, İstanbul.

----- (1987). *Jön Türkler ve İttihad ve Terakki*, İstanbul.

Arar, İ. (1986). *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, Hürriyet Vak. yay., İstanbul.

Aydemir, Ş. S. (1993). *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, Cilt 1 (1860-1908), Remzi Kitabevi, İstanbul.

----- (12004). *Tek Adam Mustafa Kemal (1881-1919)*, Cilt. I, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Bayar, C. (1967). *Ben de Yazdım*, Cilt I, İstanbul.

Bayur, Y.H. (1991). *Türk İnkılap Tarihi*, Cilt. III, Kısım IV, TTK yay., Ankara.

----- (1991). *Türk İnkılap Tarihi*, Cilt. III, Kısım I, TTK yay., Ankara.

----- (1991). *Türk İnkılap Tarihi*, Cilt. I, Kısım II, TTK yay., Ankara.

----- (1991). *Türk İnkılap Tarihi*, Cilt. I, Kısım I, TTK yay., Ankara.

----- (1991). *Türk İnkılap Tarihi*, Cilt. II, Kısım IV, TTK yay., Ankara.

Berkes, N. (1973). *Türkiye de Çağdaşlaşma*, Bilgi yay., Ankara.

Cengiz, H. E. (2008). *Enver Paşa'nın Anıları 1881-1908*, İşbankası yay., İstanbul.

Emil, Birol, (1979). *Mizancı Murad Bey*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi yay., İstanbul.

Engelhart, P. E. (2010). *Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri- Tanzimat, Örgün Yay., İstanbul.*

Eyicil, A. (2004). *İttihat ve Terakki Liderlerinden Doktor Nazım Bey*, Gün yay., Ankara.

Georgeon, F. (2006). *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)*, YKY yay, İstanbul.

Güneş, İ. (1997). *Türk Parlamento Tarihi-Meşrutiyete Geçiş süreci: I. Ve II. Meşrutiyet*, I. Cilt, TBMM Yay., Ankara.

İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları, (1987). Arba yay., İstanbul.

İkinci Abdulhamid'in Hatıra Defteri, (1960). Selek yay., İstanbul.

Kabacalı, A. (*Hatırlar*) *Cemal Paşa*, (2006). İş bankası yay., İstanbul.

-----, (2009). *Talat Paşa'nın Anıları*, İş bankası yay., İstanbul.

Kadri, H. K. (1991). *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatırlarım*, (Haz: İsmail Kara), İletişim yay., İstanbul.

- Kamil Paşa ve Said Paşa'nın Anıları-Polemikleri**, (1991).Haz: Gül Çağalı, Arba yay., İstanbul.
- Kansu, A. (1995). *1908 Devrimi*, İletişim yay., İstanbul.
- Karabekir, K. (1982). *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, Yay: Faruk Özerengin-Emel Özerengin, İstanbul.
- Karal, E. Z. (1983). *Osmanlı Tarihi*, Cilt III-IV-V., TTK yay, Ankara.
- Karpat, K. (1996). *Türk Demokrasi Tarihi*, Afa yay, İstanbul.
- Kocahanoğlu, O. S. (1998). *İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması*, Temel yay., İstanbul.
- Kuran, A. B. (1948). *İnkılap Tarihimiz ve İttihat Terakki*, İstanbul.
- Lewis, B. (2008). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev: Boğaç Babür Turna, Arkadaş yay., Ankara.
- Mantran, R. (1999). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II*, Adam yay., İstanbul.
- Mardin, Ş. (1993). *Türkiye'de Din ve Siyaset*, (Makaleler 3), İletişim yay., İstanbul.
- , (1983). *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim yay., İstanbul.
- Menteşe, N. (1950). *Babam Halil Mentеше'nin Hayatından Kısa Notlar*, Emel Matbaası, Milas.
- Niyazi, Ahmet (1326). *Hatırat-ı Niyazi*, Sabah Matbaası, İstanbul.
- Ortaylı, İ. (2005). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yay., İstanbul.
- Özcan, U. (2002). *Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği*, Donkişot yay., İstanbul.
- Özçelik, A. (2001). *Sahibini Arayan Meşrutiyet*, Tez yay., İstanbul.
- Shaw, S. J. Shaw Ezel Kural, (2006). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Cilt: 2, Reform, Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye'nin Doğuşu (1808-1975), E Yay., İstanbul.
- Sırma, İ. S. II. *Abdulhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, (1990). Beyan yay., İstanbul.

Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, (1996). *II. Meşrutiyet Olayları 1908-1909*, Haz: Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal, TTK yay., Ankara.

Ramsaur, E. E. (2007). *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, Pozitif Yay., İstanbul.

Tanör, B. (1992). *Osmanlı- Türk Anayasal Gelişmeleri*, Der Yay., İstanbul.

Tansu, S. N. (1969). *İki Devrin Perde Arkası*, (Anlatan: Hüsamettin Ertürk), İstanbul.

Tiftikçi, O. (2003). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Burjuvazinin Evrimi*, El yay., İstanbul.

Tosh, J. (1997). *Tarihin Peşinde*, çev. Özden Arıkan, Türk Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Tunaya, T. Z. (1988). *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt I: II. Meşrutiyet Dönemi, Hürriyet Vakfı yay., İstanbul.

----- (2000) *Türkiye'de Siyasi Partiler*, Cilt III: İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi, İletişim yay., İstanbul.

Türkgeldi, A. F. (1949). *Görüp İştiklerim*, TTK yay., Ankara.

Uzer, T. (1999). *Makedonya'da Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, TTK yay., Ankara.

Zürcher, E. J. (2003) *Milli Mücadelede İttihatçılık*, İletişim yay., İstanbul.

-----, (2008). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim yay., İstanbul.

----- (2005). *Savaş, Devrim ve Uluslaşma: Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)*, Bilgi Üniv. Yay., İstanbul.

F- Makaleler

Gündüz, M. (2010), Türk Düşüncesini Biyografiler ve Monografiler Üzerinden Okumak, *Türk Edebiyatı*, s. 57-65.

Tunçay, M. (1987). “Bir İttihatçı Savunusu ‘Halil Mentеше’ nin Anıları’ İsimli Kitap Üzerine”, *Tarih ve Toplum*, Sayı:38, ss. 121-122.

Uçman, A. (2010) “Üniversitelerdeki Biyografi Çalışmaları”, *Türk Edebiyatı*, s. 32-38

Yalçın, H.C. (1936). “Tanıdıklarım”, *Yedigün*, C:7, No: 177, ss.9.

EKLER

EKLER LİSTESİ

- EK 1- Halil Mentеше'nin 1914 tarihinde Mentеше Mebusu seçildiğine dair mutasarrıflıktan gönderilen belge (Halil Mentеше'nin TBMM'deki Sicil Dosyası'ndan)**
- EK 2- Halil Mentеше'nin 1914 seçimlerinde aldığı oyları gösteren çizelge (Halil Mentеше'nin TBMM'deki Sicil Dosyası'ndan)**
- EK 3- Halil Mentеше'nin aldığı Birinci Rütbe-i Mecidi nişanı verildiğini gösteren belge (BOA İ.Tal 1329/ C-9)**
- EK 4-Halil Bey'in Murassa Osmanî Nişanı ile ödüllendirilmesi ile ilgili belge (BOA, DUİT 7/83)**
- EK 5- Halil Bey'in Şura-yı Devlet Reisi olması ile ilgili belge (BOA, DUİT 8/87)**
- EK 6- Halil Bey'in Hariciye Nazırlığı görevine getirildiği ile ilgili belge(BOA, DUİT 8/108)**
- EK 7- Halil Bey'in Talat Paşa Kabinesinde Şura-yı Devlet Reisi ve Adliye Nazırı görevlerine getirilmesi ile ilgili belge (BOA, DUİT 9/28)**
- EK 8- Halil Bey'in Hariciye Nazırı olarak Berlin ve Viyana'ya gitmesi ile ilgili görev yazısı (BOA, MV 244/89)**
- EK 9- Halil Bey'in Osmanlı Donanma Cemiyeti'ne yaptığı bağışı ve aldığı altın madalyayı gösteren belge (BOA, DUİT İrade No:34)**
- EK 10- Halil Mentеше'nin 1914 yılında Meclis Başkanı seçildiğini belirten belge (BOA MV. 235/73)**
- EK 11- Halil Mentеше'nin Adliye Nazırı olarak Kafkasya Hükümeti ile görüşmek için Batum'a gitmesiyle ilgili Meclis-i Vükela Belgesi (BOA MV. 212/4)**
- EK 12- Malta Sürgününden dönenlerin isim listesi (BOA, DH.KMS 61-1/63)**
- EK 13- Halil Mentеше'nin TBMM 6. Devre Milletvekilliği Dosyası**
- EK 14- Halil Mentеше'nin 1939 yılında 6. dönem milletvekili olduğunu gösteren mazbata**
- EK 15- Halil Mentеше'nin 1943 yılında 7. dönem milletvekili seçildiğini gösteren belge**
- EK 16- Halil Mentеше'nin soyağacı (Ailesinden alınmıştır)**
- EK 17- Halil Mentеше'nin Malta günlerinden bir fotoğraf**
- EK 18- Halil Mentеше ve torunu Sevda Posacı**
- EK 19- Halil Mentеше'nin torunu Sevda Posacı (Haziran 2010 tarihindeki görüşmeden)**
- EK 20- Sultan Reşad ve Avusturya İmparatoru Karl arasında 15 Ekim 1917 tarihinde yapılan görüşmeye katılanlara verilen hatıra madalyası (Halil Mentеше'nin ailesinden alınmıştır)**

EK 21-Sultan Reşad ve Alman İmparatoru II. Wilhelm arasında 19 Mayıs 1918 tarihinde yapılan görüşmeye katılanlara verilen hatıra madalyası (Halil Mentese'nin ailesinden alınmıştır)

EK 22- Halil Mentese'nin Milas ilçe kabristanındaki mezarı

مجلس قلمی
منشأ
 مجلس اداره قلمی
 عدد

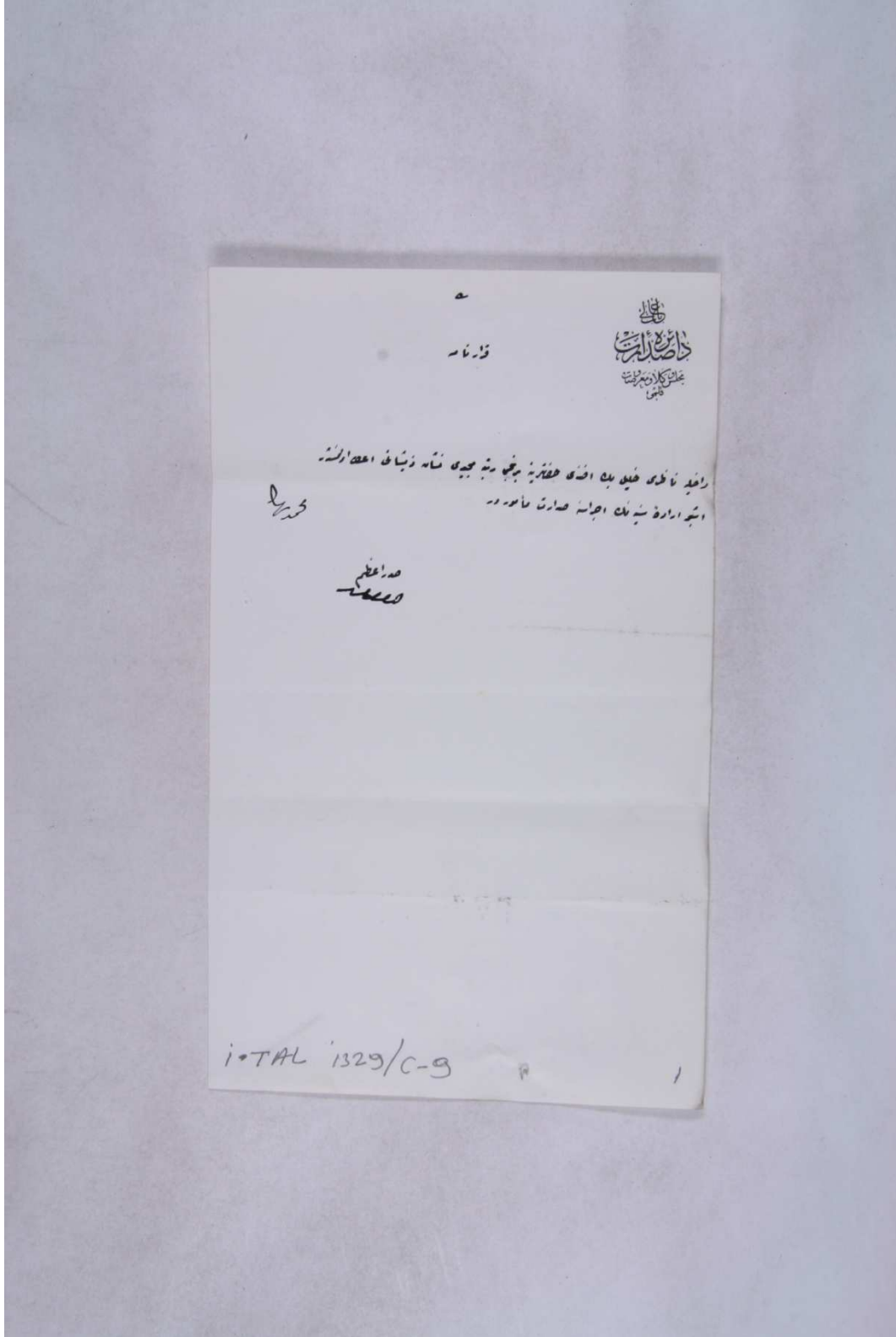
فدایه
 منتسبانی ببعوثی شورای دولتی
 هیئت قلمی عقربک انتخابی بیدار

عمومی
 خصوصی

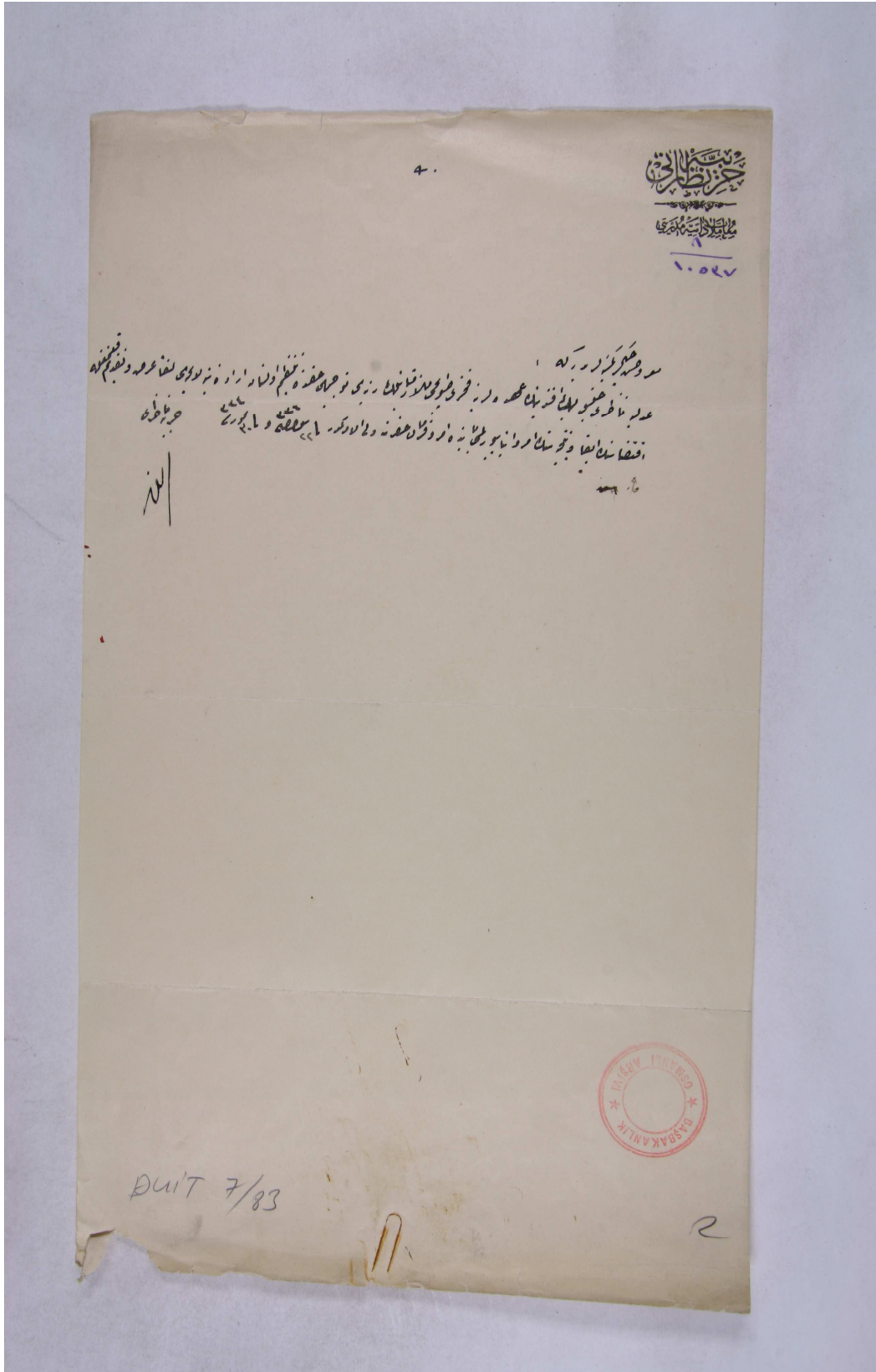
منتسبانی ببعوثی امپوریه برافشا در انتخاب شورای دولتی قلمی عقربک قلمی بیدار از اکثریت ابیدگی
 هیئت قلمی در تنظیم و تدوین اساسنامه اساسی تاریخ مخطوطه مفاد از حد و حدود الحفظ انتخابی عقربک قلمی بیدار
 کتب و اسناد ببعوثی بیدار با تنظیم و تدوین اساسنامه اساسی تاریخ مخطوطه مفاد از حد و حدود الحفظ انتخابی عقربک قلمی بیدار

منتسبانی	قلمی	عمومی	تجدید بدوی	تعداد بدوی	ناقص بدوی	زرعت مأموری
قلمی	تجدید بدوی	عمومی	تجدید بدوی	تعداد بدوی	ناقص بدوی	زرعت مأموری
قلمی	تجدید بدوی	عمومی	تجدید بدوی	تعداد بدوی	ناقص بدوی	زرعت مأموری
قلمی	تجدید بدوی	عمومی	تجدید بدوی	تعداد بدوی	ناقص بدوی	زرعت مأموری
قلمی	تجدید بدوی	عمومی	تجدید بدوی	تعداد بدوی	ناقص بدوی	زرعت مأموری
قلمی	تجدید بدوی	عمومی	تجدید بدوی	تعداد بدوی	ناقص بدوی	زرعت مأموری
قلمی	تجدید بدوی	عمومی	تجدید بدوی	تعداد بدوی	ناقص بدوی	زرعت مأموری

EK 1- Halil Mentеше'nin 1914 tarihinde Mentеше Mebusu seçildiğine dair mutasarrıflıktan gönderilen belge (Halil Mentеше'nin TBMM'deki Sicil Dosyası'ndan)

EK 314- Halil Mentеше'nin aldığı Birinci Rütbe-i Mecidi nişanı verildiğini gösteren belge
(BOA İ.Tal 1329/ C-9)

EK 4-Halil Bey'in Murassa Osmani Nişanı ile ödüllendirilmesi ile ilgili belge (BOA, DUIT 7/83)

دائرة دارالاحكام
بازار
بازار

ارده سینه

۵

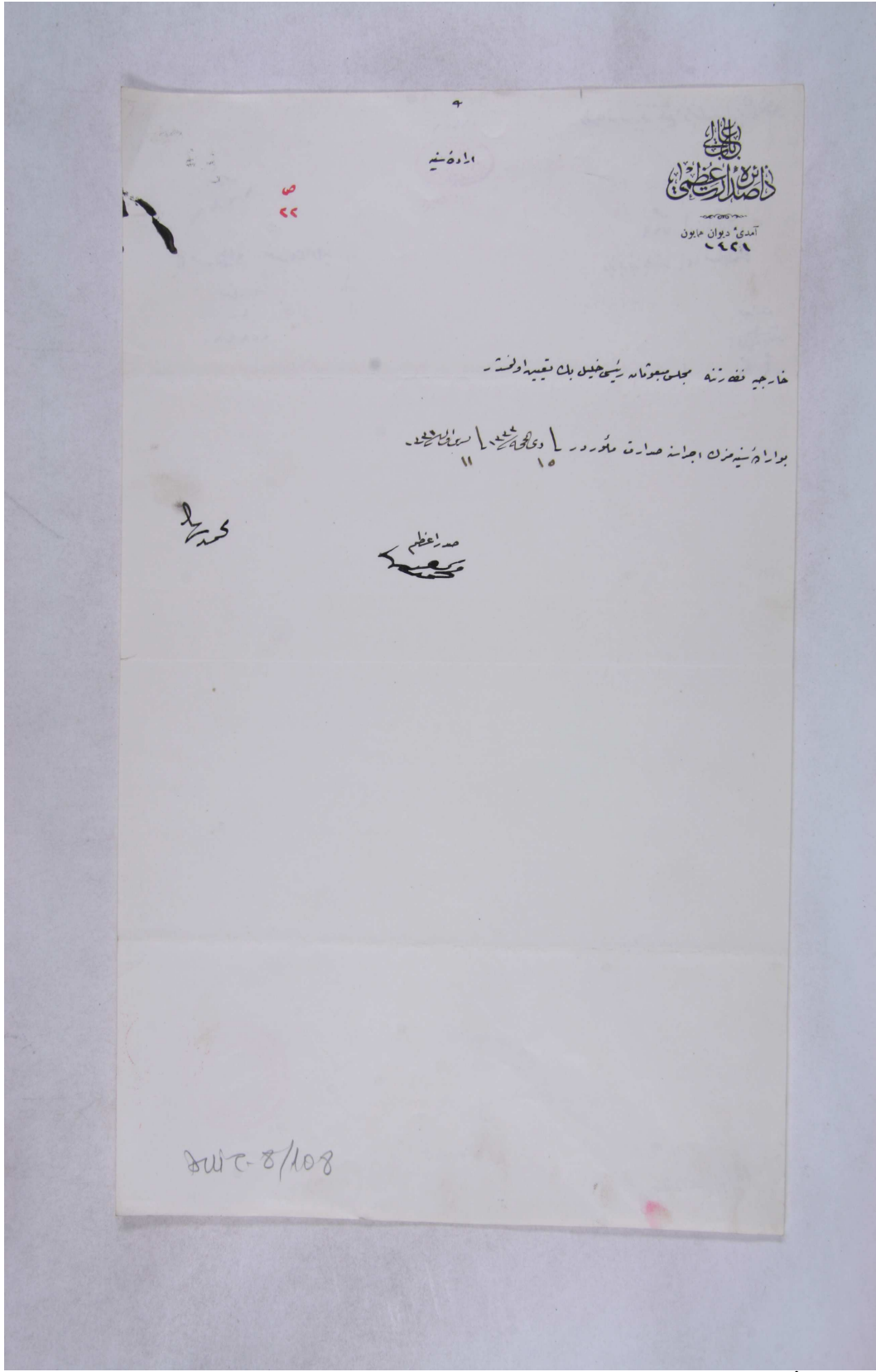
خارجه نقره
 حربه نقره
 بزمه نقره
 زعفران نقره
 سواد و طلا نقره
 عدليه نقره
 مال نقره
 نافع نقره
 قمار و زعفران نقره
 قمار و پوسته و زعفران نقره
 معارف نقره
 اوقاف و کما بود نقره
 علاوه مقرر شده در هر صد اعظم و سید یا سالی عین سده ابقا اولی در
 باسج اوقاف و کما بود عین سده تا احوال و زره احوال یا سالی
 ابقا محمود یا سالی
 ناظر اسج طلعت بلک ابقا
 بدست محمود یا سالی
 ابقا ابراهیم بلک ابقا
 ابقا رخت بلک ابقا
 بر لیه سید رختی عین سده یا سالی
 اعیان سید یا سالی ابقا
 ابقا اوستا یا سالی
 ابقا ساری بلک ابقا
 ابقا خیر بلک ابقا
 تصدیر ایل سدر

کریم

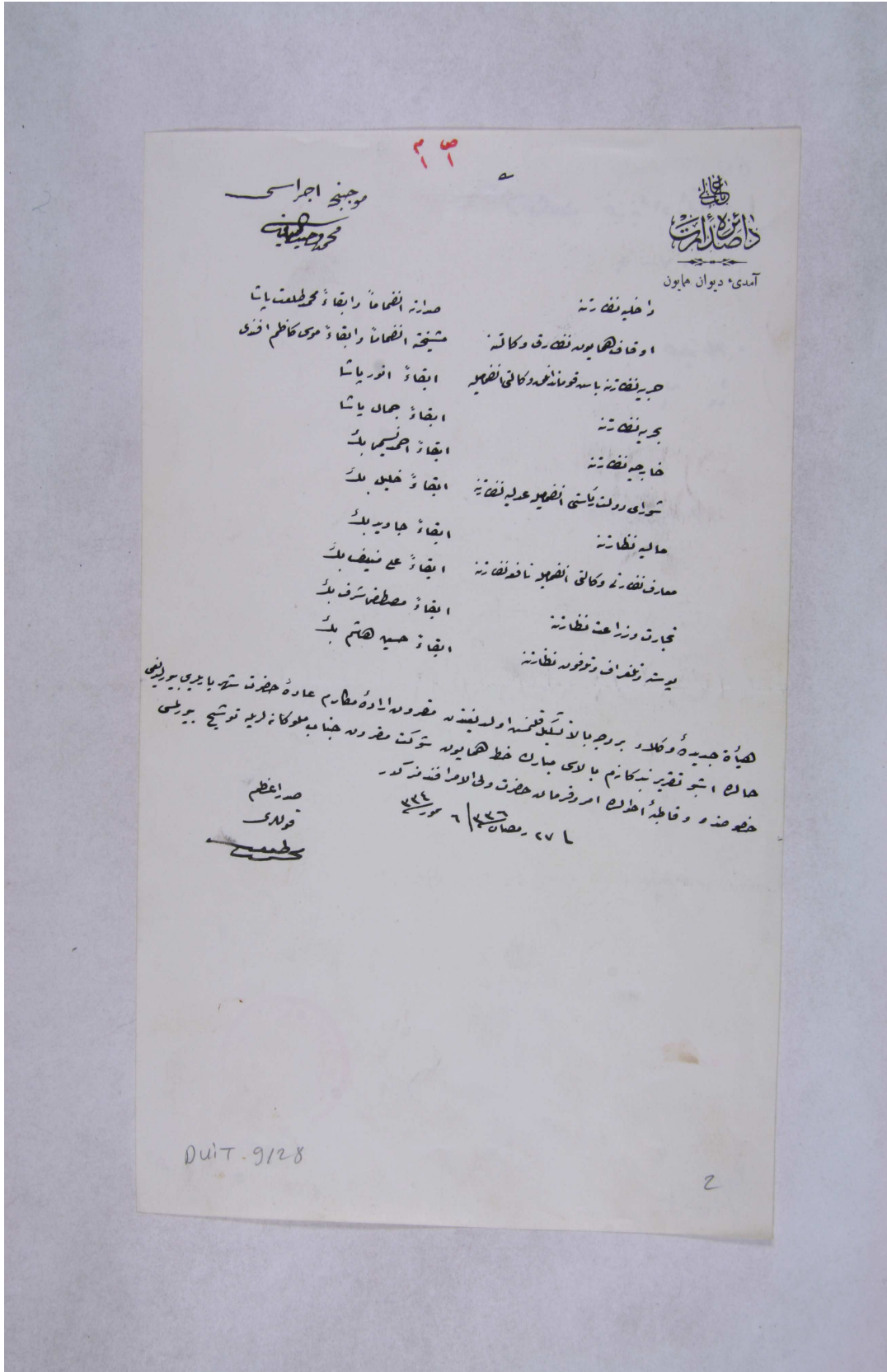
صد اعظم

Duit. 8/87

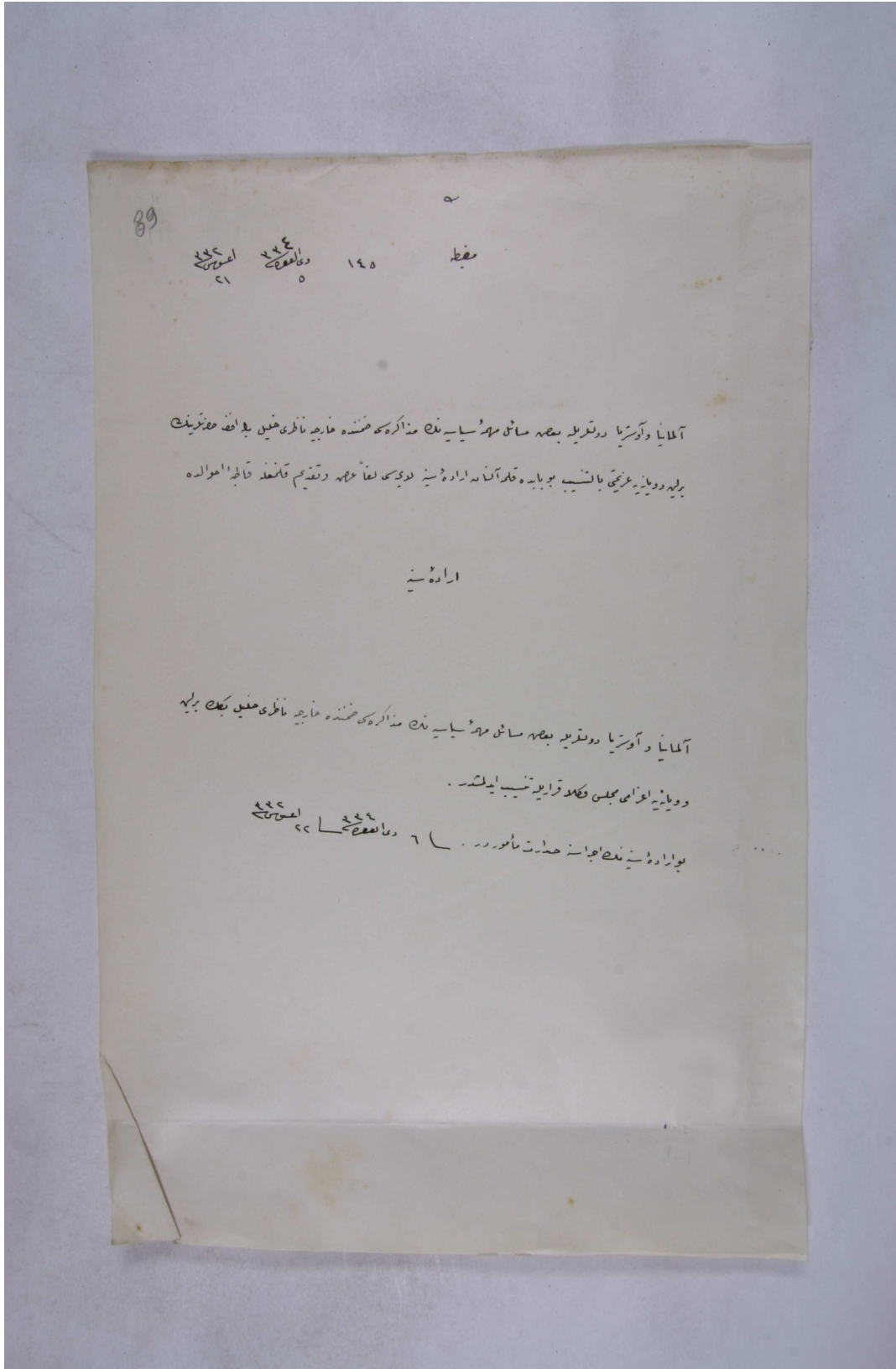
EK 5- Halil Bey'in Şura-yı Devlet Reisi olması ile ilgili belge (BOA, DÜİT 8/87)

EK 615- Halil Bey'in Hariciye Nazırlığı görevine getirildiği ile ilgili belge (BOA, DUİT 8/108)

EK 7- Halil Bey'in Talat Paşa Kabinesinde Şura-yı Devlet Reisi ve Adliye Nazırı görevlerine getirilmesi ile ilgili belge (BOA, DUIT 9/28)

EK 8- Halil Bey'in Hariciye Nazırı olarak Berlin ve Viyana'ya gitmesi ile ilgili görev yazısı
(BOA, MV 244/89)

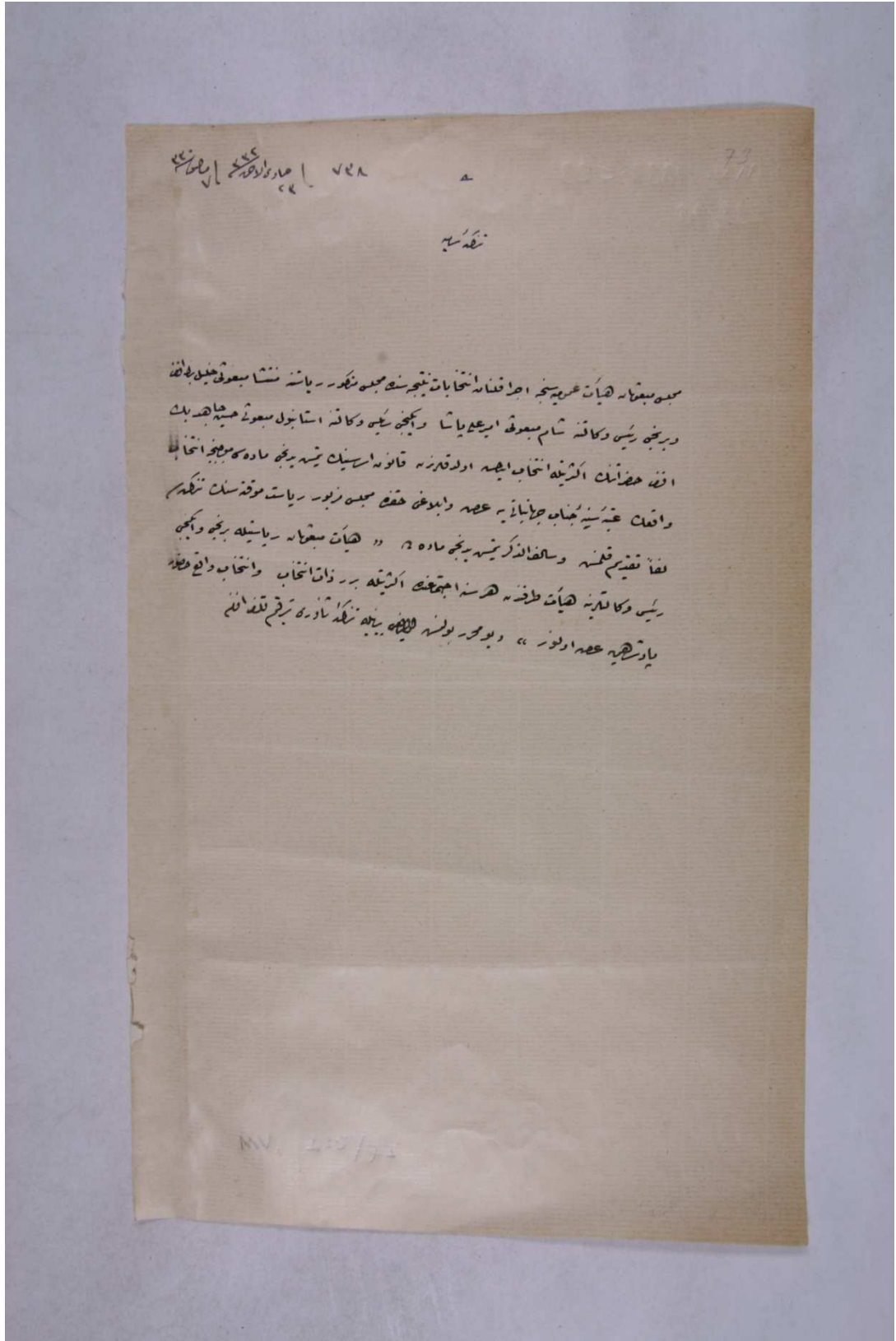

دولت عثمانیہ
 وزارت معائنہ
 تاریخ
 نمبر
 ۱۸۶۷

نمبر	موضوع	مبلغ
۱	بالا درجہ سیکرین بوزلوقی فرزند	۱۸۵۰
۲	بالا درجہ سیکرین بوزلوقی فرزند	۸۴۵
۳	بالا درجہ سیکرین سید بوزلوقی فرزند	۸۵۰
۴	بالا درجہ سیکرین سید بوزلوقی فرزند	۴۵۰
۵	بالا درجہ سیکرین طغوز بوزلوقی فرزند	۸۹۰
۶	بالا درجہ سیکرین طغوز بوزلوقی فرزند	۸۹۰
۷	بالا درجہ سیکرین طغوز بوزلوقی فرزند	۸۹۰
۸	بالا درجہ سیکرین در سوزلوقی فرزند	۴۵۰
۹	بالا درجہ سیکرین بوزلوقی فرزند	۷۷۰
۱۰	بالا درجہ سیکرین بوزلوقی فرزند	۷۹۵
۱۱	بالا درجہ سیکرین طغوز بوزلوقی فرزند	۹۹۷
۱۲	بالا درجہ سیکرین اولاد در سوزلوقی فرزند	۹۰۴
۱۳	بالا درجہ سیکرین سید بوزلوقی فرزند	۴۵۰
۱۴	بالا درجہ سیکرین بوزلوقی فرزند	۹۰۰
۱۵	بالا درجہ سیکرین اولاد در سوزلوقی فرزند	۹۰۴
۱۶	بالا درجہ سیکرین بوزلوقی فرزند	۹۲۰
۱۷	بالا درجہ سیکرین بوزلوقی فرزند	۴۷۵
۱۸	بالا درجہ سیکرین بوزلوقی فرزند	۷۰۰
۱۹	بالا درجہ سیکرین اولاد در سوزلوقی فرزند	۹۰۴
۲۰	بالا درجہ سیکرین بوزلوقی فرزند	۸۰۰
۲۱	بالا درجہ سیکرین طغوز بوزلوقی فرزند	۸۹۰
۲۲	بالا درجہ سیکرین بوزلوقی فرزند	۷۰۰

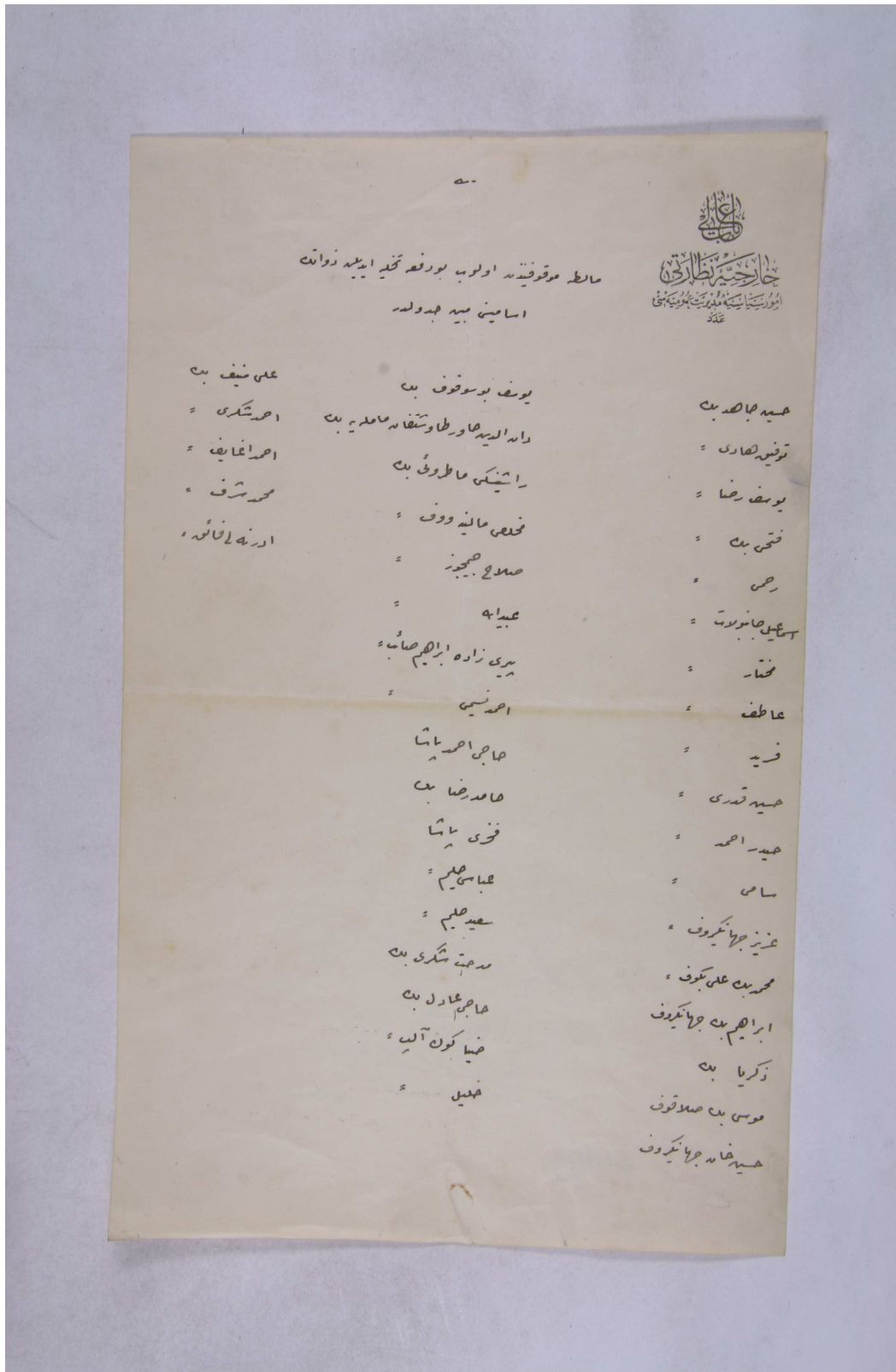
۲
 (Ostverak)

i-TAL 1333/5-34

EK 9- Halil Bey'in Osmanlı Donanma Cemiyeti'ne yaptığı bağışi ve aldığı altın madalyayı gösteren belge (BOA, DÜİT İrade No:34)

EK 10- Halil Mentese'nin 1914 yılında Meclis Başkanı seçildiğini belirten belge
 (BOA MV. 235/73)

EK 12- Malta Sürgününden dönenlerin isim listesi (BOA, DH.KMS 61-1/63)

T. B. M. M. <i>100</i> AZASINA MAHSUS	
Kanunlar kalemi Devre: 6	Sicil № 198
İntihab dairesi <i>İzmir</i> İsmi: <i>Halil Mentese</i> <i>c</i>	
Kutu numarası 33	

İzmir Vîlâyeti

Meb'us seçilmiş olanlara ait mazbata

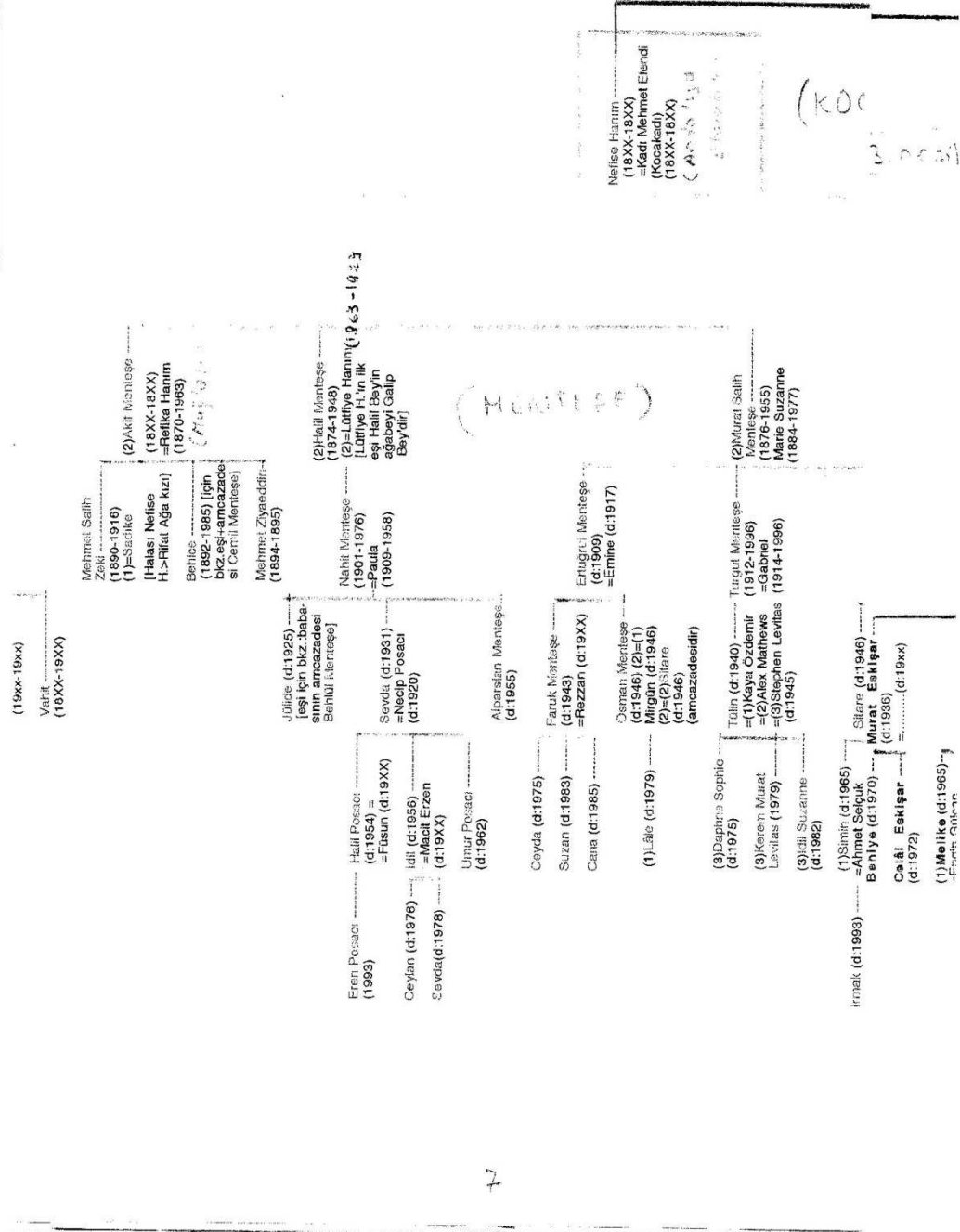
Adı ve Soyadı	Doğum yeri ve tarihi	Mevkî veya sanatı	Kazanan reylerin miktarı													Reylerin yekûnu		Teşkilât esasına ve Meb'us Seçimi kanunlarına göre seçimine engel halleri olup olmadığı	Seçimi hakkında bir güne şikâyet vakii olup olmadığı	MÜL.			
			Kazandı	Kazandı	Kazandı	Kazandı	Kazandı	Kazandı	Kazandı	Kazandı	Kazandı	Kazandı	Kazandı	Kazandı	Kazandı	Kazandı	Kazandı				Kazandı	Kazandı	
Halil Menteşe	Milas 1874	6. İnci Devrene	346	63	39	26	0	20	16	10	39	3	127	19	53	38	36	835	445	1383	Yoktur	Şikâyet Yoktur	

4320 numaralı Meb'us Seçimi kanunu gereğince Vîlâyetimizde yapılan seçim neticesinde: Maklûzîye Atıfpaşazade Rey ile Rey ile Halil Menteşe Vîlâyetimiz Meb'usluğuna Seçim mazbata hey'etimiz tarafından tasarruf edilmiş ve kendisine verilmiştir. I / 3 / 1943

Reis Valî
İzmir

Tefûh hey'eti ve belediye reisleri
Azan
Azan
Azan
Azan
Azan
Azan
Azan
Azan
Azan

Umumi Heyetin 15 Mart 1943 İkinci İmtikânında tasdik edilmiştir.

EK 16- Halil Mentese'nin soyağacı (Ailesinden alınmıştır)

EK 17- Halil Mentese'nin Malta günlerinden bir fotoğraf

EK 18- Halil Mentese ve torunu Sevda Posacı

EK 19- Halil Mentese'nin torunu Sevda Posacı (Haziran 2010 tarihindeki görüşmeden)

EK 20- Sultan Reşad ve Avusturya İmparatoru Karl arasında 15 Ekim 1917 tarihinde yapılan görüşmeye katılanlara verilen hatıra madalyası (Halil Mentşe'nin ailesinden alınmıştır)

EK 21-Sultan Reşad ve Alman İmparatoru II. Wilhelm arasında 19 Mayıs 1918 tarihinde yapılan görüşmeye katılanlara verilen hatıra madalyası (Halil Mentşe'nin ailesinden alınmıştır)

EK 22- Halil Mentese'nin Milas ilçe kabristanındaki mezarı